

FEMINISME

Invloed van actiegroepen op de huidige
positie van de vrouw

Hoofdstuk	blz
Inleiding	2-3
1: Wat is feminisme?	4-5
2: Welke actiegroepen zijn geselecteerd en wat zijn hun strijdpunten?	6-8
3: Wat is precies de positie van de vrouw van nu in Nederland en hoe was de positie van de vrouw vóór 1968?	9-10
4: welke actiegroep heeft het meest gedaan tegen de traditionele rolverdeling van die tijd?	11-12
5: welke actiegroep heeft de meeste invloed gehad op de legalisering van abortus?	13-14
6: Welke actiegroep heeft het meest gedaan op het gebied van onderwijs en arbeid voor vrouwen/meisjes?	15-18
7: Wat heeft de Paarse September voor een bijdrage geleverd en waar stonden ze voor?	19-20
Conclusie	21
Bijlagen:	
1: Het onbehagen van de vrouw	22-34
2: Interview Hedy d'Ancona	35-36
3: 2 onderzoeken CBS	37-40
4: Schema actiegroepen	41-42
5: Krant Paarse September	43-56
Bronnen	57

Inleiding

Allereerst het onderwerp: Feminisme. Belangrijk voor de positie van de vrouw, niet alleen in Nederland, maar wereldwijd. Vroeger, nu nog steeds en in de toekomst ook. De positie van de vrouw zal altijd actueel blijven, omdat deze voortdurend verandert, neem maar een voorbeeld aan de moslimvrouwen in Nederland, van wie sommigen binnen een paar jaren een derde feministische golf verwachten (zie bijlage 2).

Volgens artikel 1 van de grondwet kennen vrouwen precies dezelfde rechten als mannen. Dat dit in de praktijk niet klopt, werd onlangs nog eens aangetoond in een CBS-onderzoek (bijlage 3); gemiddeld verdienen vrouwen per uur, 1/5 deel minder dan mannen.

Ik was nieuwsgierig naar de gebeurtenissen, personen en (met name) actiegroepen uit het verleden die grote invloed hebben gehad op de huidige positie van de vrouw in Nederland.

Daarom heb ik een bepaalde periode uit de geschiedenis (1968-1974) bestudeerd.

De hoofdvraag die ik uiteindelijk geformuleerd heb, luidt:

Welke actiegroep uit de Tweede Feministische golf heeft de meeste invloed gehad op de positie van de vrouw van nu?

Met het antwoord op deze vraag hoop ik een duidelijk onderscheid in de vele verschillende actiegroepen te kunnen maken door ze te rangschikken op volgorde van belang. Daarnaast wil ik niet alleen voor het totale beeld van de huidige positie van de vrouw een actiegroep aan kunnen wijzen, maar ook per 'strijdpunt/thema'. Aan de hand van die thema's heb ik de volgende deelvragen kunnen formuleren:

1. Wat is feminisme?
2. Welke actiegroepen zijn geselecteerd en wat zijn hun strijdpunten?
3. Wat is de positie van de vrouw van nu in Nederland en hoe was de positie van de vrouw vóór 1968?
4. welke actiegroep heeft het meest gedaan tegen de traditionele rolverdeling van die tijd?
5. welke actiegroep heeft de meeste invloed gehad op de legalisering van abortus?
6. Welke actiegroep heeft het meest gedaan op het gebied van onderwijs en arbeid voor vrouwen/meisjes?
7. Welke bijdrage heeft de Paarse September geleverd en waar stonden ze voor?

Allereerst zal ik het begrip feminisme nog eens duidelijk uitleggen en het onderwerp inleiden, daarna zal ik de geselecteerde actiegroepen introduceren en de positie van de vrouw van nu en vroeger zo duidelijk mogelijk omschrijven. Vervolgens zal ik per strijdpunt bekijken welke actiegroep hier het meest voor gestreden heeft en hierna volgt de conclusie.

Ik heb mij beperkt tot het bestuderen van de Tweede feministische golf (en níet de Eerste golf), onder andere omdat de Tweede feministische golf nog niet zo lang geleden afgelopen is en de effecten hiervan ook nu nog zeker merkbaar zijn. Hierbij komt nog, dat de strijdpunten van de Tweede feministische golf voortbouwen op die van de Eerste en uitgebreid worden met nieuwe. Hierdoor had ik meer te bestuderen en dus ook meer te vertellen. Bovendien is er volgens mij meer betrouwbare informatie te vinden over de Tweede golf dan over de Eerste en zoals ik al schreef, is de de Tweede golf actueler. Feit blijft, dat de Tweede golf zonder de Eerste niet had kunnen ontstaan, het bouwt voort op de Eerste golf. Voor een goed begrip zal slechts zeer beknopt iets over de Eerste Feministische golf gezegd worden in het eerste hoofdstuk.

Als je de Tweede feministische golf (eigenlijk elke feministische golf) gaat bestuderen, stuit je al gauw op de actiegroepen van die tijd. Want vaak zijn zij degenen die de rest van de vrouwen aan het denken (en strijden/actievoeren) hebben gezet. Vandaar dat ik een paar actiegroepen wat beter bestudeerd heb. Helaas heb ik me moeten beperken tot een selectie van actiegroepen, gebaseerd op kwaliteit en beschikbaarheid van de bronnen en relevantie van de actiegroepen op verbetering van de positie van de vrouw. Ik heb zo uitgebreid mogelijk informatie gezocht over zoveel mogelijk actiegroepen uit die periode en vervolgens een selectie gemaakt.

Ik ben begonnen met het (fors) inlezen. Alles wat ik (vooral) op het internet kon vinden over mijn onderwerp, heb ik gelezen. Zo verkreeg ik al veel informatie. Vooral over de actiegroep Paarse September. Dit was eigenlijk mijn eerste spoor (en mijn aanleiding) over dit onderwerp. Ik vond ze interessant omdat ze zo ontzettend uitgesproken waren. Ik heb veel onderzoekstijd aan deze groep besteed, maar achteraf past de actiegroep niet goed binnen het rijtje van de anderen. Toch vond ik dat ik ze niet weg kon laten, daarom heb ik ze als laatste hoofdstukje toegevoegd. Om antwoord op onopgehelderde vragen te krijgen heb ik Hedy d'Ancona (Oprichtster van de actiegroep Man-Vrouw-Maatschappij, Rooie vrouw en medeoprichtster van het vrouwenblad 'Opzij') geïnterviewd (zie bijlage 2). Hiernaast ben ik een dag naar het IAV geweest (informatiecentrum over de vrouwengeschiedenis), waar ik veel nieuwe feiten heb ontdekt en nieuwe bronnen heb kunnen vinden.

1. Wat is feminisme?

Als je het woord 'feminisme' opzoekt in *de Van Dale*, zul je dit vinden: "*fe-mi-nis-me* (het ~)

*"het streven naar een gelijkwaardige behandeling van vrouwen ten opzichte van mannen, met name op het maatschappelijke, economische en juridische vlak, en naar doorbreking van de traditionele rolpatronen"*¹

Een onderscheid kan gemaakt worden in emancipatie en feminisme. Emancipatie is eigenlijk de ontwikkeling (en bevrijding) van een bepaalde bevolkingsgroep, maar het feminisme gaat verder; ten behoeve van de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen kan bijvoorbeeld een (tijdelijke) voorkeursbehandeling van vrouwen nodig zijn (bijvoorbeeld bij selectie voor bepaalde maatschappelijke posities en banen). En dat is ook precies waarvoor de vrouwen (sommige mannen ook) in de Eerste en Tweede Feministische golf gestreden hebben. In Nederland hebben we twee duidelijk zichtbare feministische golven gehad.

De Eerste Feministische golf begon ongeveer in 1870 en duurde tot ongeveer 1919. De oorzaak van deze feministische golf was verandering in het leven door industrialisatie en modernisering. 'Rijke vrouwen' deden 'niets', ze mochten niet buitenshuis werken en het huishouden werd veelal gedaan door 'kamermeisjes'. Behalve dit betekende het niet werken van zo'n 'rijke vrouw' dat de man dus genoeg geld verdiende, het was als het ware een statussymbool. Verder waren er een aantal wetten die ervoor zorgden dat vrouwen weinig konden/mochten waardoor ze zich verveelden. Voorbeelden van deze wetten: "*Volgens de Nederlandse wet waren vrouwen zelfs handelsonbekwaam². Ze hadden geen burgerrechten, en de man had volledige zeggenschap over het bezit van zijn vrouw, over haar inkomen en de kinderen. Een vrouw kon ook alleen scheiden als de man een minnares had die hij meenam naar de echtelijke woning. In de wet was opgenomen dat de vrouw gehoorzaamheid was verschuldigd aan de echtgenoot. Ook in het onderwijs werden vrouwen gediscrimineerd. Vervolgopleidingen waren alleen voor jongens toegankelijk.*"³

Vandaar dat vrouwen uit de gegoede burgerij in opstand kwamen (1870). Vrouwen uit deze tijd wilden:

1. (betaald) werk
2. beter onderwijs
3. kiesrecht
4. erkenning en financiële ondersteuning van onwettige kinderen door hun vaders.

Twee belangrijke vrouwen uit die tijd: Aletta Jacobs en Wilhelmina Drucker (de actiegroep 'Dolle Mina', heeft haar naam te danken aan laatstgenoemde). Belangrijke data uit de Eerste golf:

---

¹ Van Dale, 1999 Utrecht Antwerpen, dertiende herziene uitgave

² Het duurde nog tot 1956(!) dat de toenmalige Minister van Justitie v. Oven, de handelingsbekwaamheid van de vrouw wettelijk regelde: de zogenaamde 'Lex van Oven'. Ik ben er wel trots op te melden dat dit mijn overgrootvaader was.

³ www.opzij.nl

- 1917 passief kiesrecht vrouwen (verkiezbaar stellen)
- 1919 actief kiesrecht vrouwen (stemmen)

De Tweede Feministische golf kwam rond 1967 op gang, onder andere door het beroemde artikel van Joke Kool-Smit 'Het onbehagen van de vrouw' in het tijdschrift 'De Gids'(bijlage 1). In dit artikel schreef zij onder meer over de benadeelde positie van de vrouw ten opzichte van die van de man met name met betrekking tot werk en traditionele rolverdeling thuis.

Er zijn verschillende meningen over wanneer de Tweede Feministische golf begon en eindigde, zo zijn er ook bronnen die bepaalde ontwikkelingen in de jaren '50 als begin van de Tweede golf noemen. De Tweede golf is, net als de Eerste trouwens, niet zo duidelijk af te bakenen; feit blijft dat de Tweede golf pas echt goed op gang kwam met het artikel van Joke Kool-Smit.

De Tweede feministische golf eindigde ongeveer in 1981, met de komst van de Abortuswet, waar vurig om gestreden was.

De strijdpunten arbeid, politieke participatie en onderwijs uit de Eerste Feministische golf worden in de Tweede golf overgenomen en uitgebreid met:

- abortus
- seksualiteit
- huwelijk
- gezin.

Want de vrouw (uit de gegoede burgerij) had ondanks de geleverde strijd uit de Eerste golf nog maar weinig terrein gewonnen, 16% had een betaalde baan, meisjes deden het minder goed op school want, 'vrouwen gaan toch trouwen'. Tenminste, zo werden zij voorbereid op het volwassen leven, waardoor meisjes minder gemotiveerd werden dan jongens voor (vervolg)onderwijs.

In deze Tweede Feministische golf zijn twee soorten groepen te onderscheiden: vrouwen die vonden dat je niet met je onderdrukker (man) samen moest werken, en vrouwen die vonden dat je zoveel mogelijk mannen van je gelijk moest overtuigen en met hen sterker stond tegenover de 'conservatieve man' dan met alleen feministische vrouwen.

Vanaf 1968 werden er verschillende actiegroepen opgericht en in 1970 wordt de huwelijkswet aangepast; de man is niet langer hoofd van de echtvereniging. In 1972 komt ook het radicaal feminisme op (Paarse September, tijdschrift 'Opzij'), wet 'Gelijk loon voor mannen en vrouwen' en de 'abortuswet' volgden.

2. Welke actiegroepen zijn geselecteerd en wat zijn hun strijdpunten?

De actiegroepen die ik heb bestudeerd zijn allemaal ontstaan aan het eind van de jaren '60 of begin jaren '70. Veel daarvan zijn niet veel later weer verdwenen. Om het overzicht te behouden heb ik de actiegroepen gerangschikt naar jaar van oprichting. Voor een nog overzichtelijker schema zie bijlage 4.

Zo was er om te beginnen de Man-Vrouw maatschappij (MVM) die in 1968 werd opgericht door Hedy d'Ancona, deze actiegroep bestond uit mannen én vrouwen (veelal dertigers). Er waren maar weinig feministische actiegroepen die samen mét mannen streden voor verbetering van de positie van de vrouw. De MVM streed voor doorbreking van de traditionele rolverdeling en voor het recht op gelijke ontplooiingsmogelijkheden voor mannen en vrouwen door middel van 'Brieven van verzoek en protest'. Kenmerk van deze groep was dat zij hun doel probeerden te bereiken door druk uit te oefenen op de politiek, ze probeerden met hun brieven van verzoek en protest de programma's van de verschillende politieke partijen te veranderen. De MVM heeft zichzelf in 1988 (op haar 20^e verjaardag) opgeheven omdat zij zichzelf overbodig vonden en ze vonden dat er andere strategieën nodig waren.

Heel anders werkte dat bij bijvoorbeeld Dolle Mina (1969 tot ongeveer 1977) die hun ludieke acties vooral op straat uitvoerden zodat het flinke indruk maakte op de bevolking; ze kregen ook veel aandacht van de media. Ook de Dolle Mina's werkten (in het begin) samen met mannen alleen was deze groep veel jonger. Zij bestreden de rol van de vrouw uit die tijd door mannen na te fluiten, condooms uit te delen op huishoudscholen etc. De actiegroep Dolle Mina is absoluut één van de bekendste feministische actiegroepen uit die tijd. Vooral juist omdat ze veel aandacht trokken met hun originele acties. Later merkten de vrouwen uit deze actiegroep dat ze het actievoeren ook zonder de mannen afkonden en vonden ze de mannen te dominant en zo werd het een vrouwengroep die zich meer en meer ging richten op legalisering van de abortus. Een paar Dolle Mina's richtten een andere actiegroep op (daarover later meer) en de actiegroep Dolle Mina stierf in ongeveer 1977 een stille dood.

Verder was er nog de groep Rooie vrouwen die eigenlijk niet begon als zodanig, maar begon als Vrouwenbond waar de gemiddelde leeftijd rond de 50 lag (waar ik verder niks op tegen heb). In 1969 veranderde dit in Vrouwencontact en in 1975 veranderde dit in de Rooie vrouwen, waarvan de gemiddelde leeftijd wat lager lag. In het begin was het zo dat iedere vrouw die lid was van de PVDA automatisch ook lid was van de Rooie vrouwen. Toen was het ook nog niet echt een actiegroep, maar toen de feministische golf op gang begon te komen (1969) kregen ze steeds meer weg van een actiegroep. In 1975 bestond deze actiegroep uit 400 plaatselijke groepen. Doordat zij onderdeel van de PVDA waren hadden zij meer invloed op het beginselprogramma van de PVDA en zo probeerden zij de verlangens van de vrouwenbeweging om te zetten in politiek beleid. Ze streden vooral

tegen het beeld van de vrouw als louter huisvrouw of seksobject en werkten vaak samen met de MVM.

Als vierde, de Paarse September (opgericht in 1972), deze groep noemde zichzelf radicaal en had geen/zelden contact met mannen. Ze waren tegen mannen in het algemeen en ook tegen iedereen die zichzelf feministe noemde maar die betiteling in hun ogen absoluut niet verdiende, ze vonden dat alle vrouwen lesbisch moesten worden want volgens hen was de heteronorm de oorzaak van de ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen (lesbisch zijn werd door hun als politieke keuze gezien). Om zoveel mogelijk vrouwen daarvan te overtuigen maakten ze een vrouwenkrant waarin ze hun standpunten (meer dan) duidelijk omschreven. (Op deze actiegroep kom ik later nog uitgebreid terug).

Dan was er nog de stichting "Marie, word wijzer!" (ook opgericht in 1972) die er vooral was om het onderwijs voor meisjes te verbeteren. "Marie, word wijzer!" begon als een actie van de Man-Vrouw Maatschappij, maar later werd het een zelfstandige stichting. De stichting stelde zich als doel (citaat uit hun informatiebrochure): *"het stimuleren van onderwijsdeelname van meisjes en het bevorderen van emanciperend onderwijsbeleid met als doel daarmee de participatie van vrouwen aan alle facetten van de samenleving te vergroten."*⁴ Deze actiegroep heeft in 1986 opgehouden te bestaan omdat de leden van mening waren dat hun doel bereikt was.

Als zesde wil ik de beweging Fem-Soc introduceren, deze intellectuele beweging bestond voornamelijk uit goed opgeleide vrouwen, georganiseerd in heel veel praatgroepen verspreid over het hele land. Fem-Soc is in 1973 ontstaan door verschillende praatgroepen van ex-Dolle Mina's. Fem-Soc kenmerkt zich door de praatgroepen en het schrijven van Feministisch-Socialistische teksten. Ze waren tegen de klassen-tegenstellingen en de economische organisatie van de maatschappij en probeerden een verbinding te leggen tussen vrouwenonderdrukking en andere soorten van onderdrukking. In 1972 organiseerden zij speciale 'studiedagen' waarop de maatschappelijke positie van vrouwen uitgebreid bestudeerd en besproken werd. In 1975 besloten zij dat ze geen leden en leiders wilden opdat zij tegen de klassenmaatschappij waren en in 1979 ontstond het tijdschrift 'Katijf'.

Als laatste was er de actiegroep "Wij vrouwen eisen", opgericht in 1974 door een aantal vrouwen uit Dolle Mina en ongeorganiseerde vrouwen en een aantal vrouwen uit andere organisaties, bijvoorbeeld: PPR, PSP, CPN, NVB, Rooie vrouwen, NVV-Vrouwenbond, NVSH, COC en MVM. Wij vrouwen eisen was een van de grootste feministische actiegroepen.

"Wij vrouwen eisen" had 3 centrale eisen:
'Abortus moet uit het Wetboek van strafrecht',

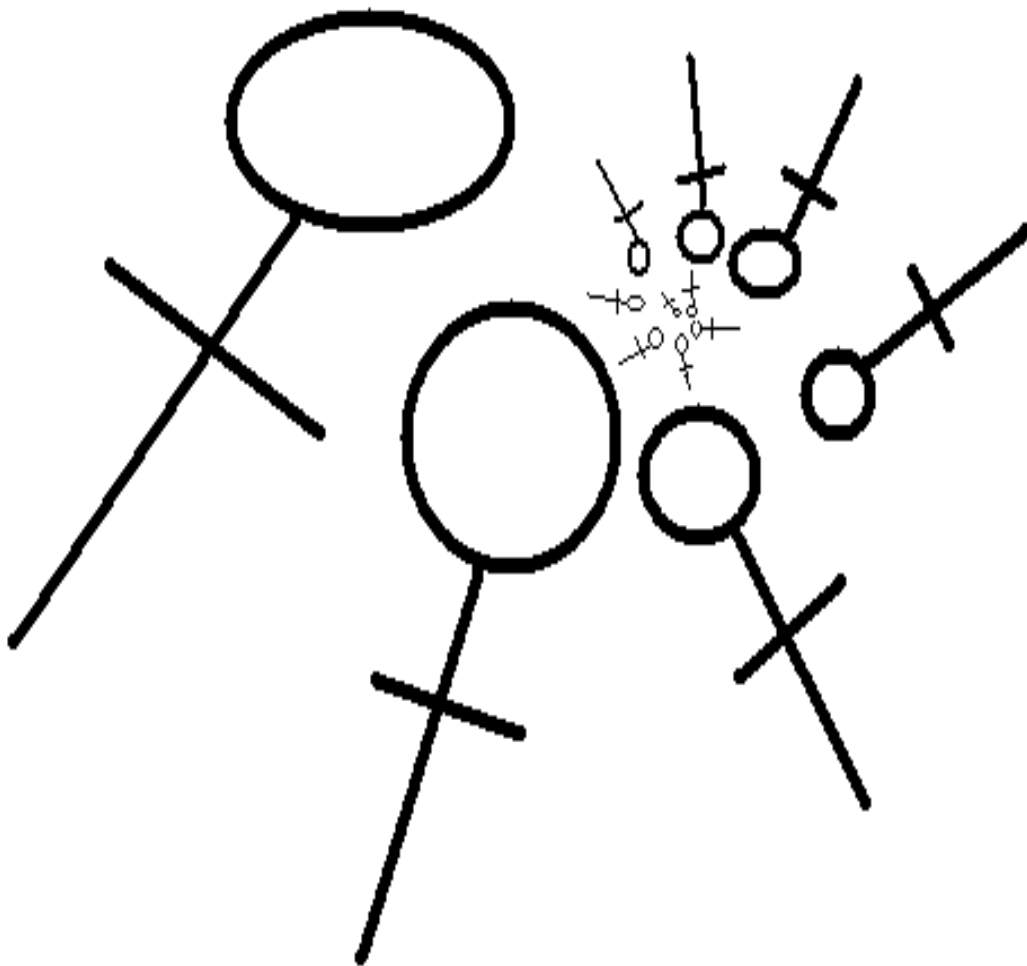
---

⁴ Citaat uit onder zoek: 10 jaar "Marie, word wijzer!"

*'Abortus moet in het ziekenhuisfonds' en
'De vrouw beslist'.*

Hun bekendste actie was de bezetting van de abortuskliniek Bloemenhove in 1976. "Wij vrouwen eisen" is nooit opgeheven maar is 'slapende'. Dit houdt in dat de leden, als zij dit nodig achten, ieder moment weer tot actie over kunnen gaan.

3. Wat is precies de positie van de vrouw van nu in Nederland en hoe was de positie van de vrouw vóór 1968?

Om te weten wat er allemaal is veranderd moet eerst gekeken worden hoe de positie van de vrouw was en hoe die nu is. Dit wordt weergegeven aan de hand van de volgende punten: onderwijs, arbeid/deeltijd-arbeid en opklimmen in hogere functies, rolverdeling en opvoeding, recht op abortus

Vroeger (vóór 1870) was het een soort automatisme dat meisjes (niet-rijken) de lagere school afmaakten en dan thuis in de huishouding of naar de huishoudschool gingen als goede voorbereiding op het huisvrouw-zijn. Vrouwen werkten niet buitenshuis maar zorgden voor het huishouden en de kinderen met uitzondering van die vrouwen die beide deden uit pure financiële noodzaak. De man was de kostwinner en was thuis de baas. Recht op abortus was er niet, het was zelfs bij Wetboek van Strafrecht verboden. Voor de vrouwen van de gegoede burgerij lag de situatie rond rolverdeling en maatschappelijke deelname wat anders; zoals ik al eerder beschreef verveelden deze vrouwen zich. Het teken dat een vrouw niet werkte kwam ten goede aan de reputatie van de man. Ze mochten niet buitenshuis werken en thuis hoefden ze het huishouden niet te doen want daar hadden ze personeel voor. Deze vrouwen kwamen rond 1870 in opstand. Deze Eerste Feministische golf richtte zich dan ook vooral op vrouwen uit de gegoede burgerij.

Om de situatie met betrekking tot abortus te verduidelijken wordt het volgende citaat aangehaald uit een brochure van 'Wij vrouwen eisen':

"Tot voor kort hadden we in Nederland een abortuswetgeving die stamde uit het eind van de 19^e eeuw, waarbij zowel de vrouw die de abortus onderging als degene die de abortus verrichtte, strafbaar waren. Abortus werd alleen uitgevoerd als het uitdragen van de zwangerschap het leven van de vrouw in gevaar bracht. Vrouwen waren voor een abortus aangewezen op knoeiers of op artsen die veel geld vroegen. Of vrouwen probeerden zelf een abortus op te wekken met breinaalden, zeepsputen, enzovoort."⁵

De Eerste Feministische golf heeft natuurlijk al voor een paar belangrijke verbeteringen gezorgd (zie hoofdstuk 1), maar mannen en vrouwen werden nog niet gelijk behandeld. De crisisjaren die op de Eerste golf volgden en de Tweede Wereldoorlog daarna kunnen als een lange onderbreking van een ware feministische revolutie worden beschouwd, want deze twee periodes (Crisisjaren en WO II) kenden andere prioriteiten. Vandaar dat ik de positie van de vrouw vóór de Eerste Feministische golf heb beschreven en niet die tussen de Eerste en Tweede golf in.

---

⁵ Propaganda materiaal van de actiegroep 'Wij vrouwen eisen'

De positie van de vrouw van nu (2005) in Nederland zal aan de hand van diezelfde eerdergenoemde punten beschreven worden.

Vrouwen/meisjes hebben vandaag de dag precies evenveel kansen als het om onderwijs gaat. Iedereen is verplicht tot zijn/haar zestiende naar (een gemengde) school te gaan en velen stromen daarna door naar een vervolgopleiding (MBO, HBO, universiteit etc) waar ook geen onderscheid wordt gemaakt tussen mannen en vrouwen.

Hierna volgt meestal het werk, bijna alle functies (ook hogere functies) worden tegenwoordig door zowel mannen als vrouwen bekleed (zie b.v. vrouwelijke ministers), hoewel het aantal vrouwen in top functies nog steeds dun gezaaid is. Ik heb bijvoorbeeld nog nooit gehoord van een (kandidaat) vrouwelijke minister-president of vuilnisvrouw. Dus er bestaan toch nog "échte mannenbanen". (Dit laatste is ook te lezen in bijlage 2, Hedy d'Ancona geeft daarin aan dat het doel dat ze ooit heeft gesteld, eigenlijk nog steeds niet helemaal bereikt is. Want "het is nog altijd niet helemaal eerlijk", zegt ze.) Volgens onderzoek van het CBS was in 2002, 58,2% van de arbeidsgeschikte vrouwen tussen de 15 en de 64 jaar, aan het werk. Bij de mannen was dit 79,1%. Dit geeft al aan dat minder vrouwen betaald werken dan mannen. Bovendien stond hier laatst over in de krant (eveneens een CBS-onderzoek, bijlage 3) dat vrouwen 1/5 deel minder inkomen ontvangen dan mannen. Dit verschilt per opleidingsniveau. Ook geeft het CBS aan, dat het verschil in uurloon nauwelijks is afgenomen.

Als we kijken naar het thema abortus is er enorm veel veranderd. Op dit moment heeft iedere vrouw in Nederland zelf het recht om te kiezen voor abortus, het is gelegaliseerd, maar er is wel een verplichte bedenktijd van vijf dagen.

Wat betreft de traditionele rolverdeling is het zo dat die langzaam minder zichtbaar wordt in de Nederlandse samenleving. Het ozo bekende "vrouwen hebben maar één recht en dat is het aanrecht" is weliswaar niet meer van toepassing - wettelijk kennen vrouwen precies dezelfde rechten als mannen-, maar dit is in de praktijk niet altijd merkbaar. Het is vaker de vrouw dan de man die part-time werkt en voor de kinderen en het huis zorgt. Maar als gekeken wordt naar vroeger, is de positie van de vrouw ontzettend verbeterd, zeker wat betreft onderwijs, arbeid, maatschappelijke participatie en rolverdeling.

Al met al kunnen we stellen dat het verschil tussen de positie van de vrouw van vroeger en van nu ontzettend groot is. Ook kunnen we stellen dat de Eerste en de Tweede Feministische golf daar grote invloed op hebben gehad.

4. Welke actiegroep heeft het meest gedaan tegen de traditionele rolverdeling van die tijd?

Het is natuurlijk moeilijk om een oordeel te geven over de invloed die de genoemde actiegroepen hebben gehad op de rolverdeling van die tijd. Zeker omdat ik er zelf niet bij ben geweest en alle actiegroepen op hun eigen (verschillend van elkaar) manier strijden en actievoeren. Makkelijker wordt het met genoeg relevante bronnen uit die tijd. Vandaar mijn bezoek aan het Vrouwenarchief te Amsterdam.

"Wij vrouwen eisen" en "Marie, word wijzer!" vallen sowieso af, want deze twee groepen hadden een ander doel(respectievelijk abortus en onderwijs) Voor de buitenwereld lijkt Dolle Mina zeer waarschijnlijk, omdat deze naam het meest bekend is. Zoals al eerder beschreven, kan de oorzaak hiervan liggen in de vele ludieke, aandachttrekkende acties. Terwijl de MVM via de politiek probeerde voorstellen door te voeren in het voordeel van de vrouw en daarmee minder aandacht van de media kreeg. Dit betekent echter niet dat de Dolle Mina dan ook automatisch meer heeft gedaan tegen de traditionele rolverdeling van die tijd.

De Paarse September gebruikte een andere invalshoek maar streed ook voor een eerlijkere rolverdeling tussen de mannen en vrouwen. Al gingen zij wel veel verder dan de anderen. Ze vonden namelijk dat alle vrouwen 'politiek lesbisch' moesten worden, omdat je als vrouw niet met je onderdrukker naar bed moest gaan. Op deze manier wilden zij de mannenwereld veranderen want mannen zouden zo snel genoeg begrijpen dat vrouwen ook zonder mannen konden leven. Alleen oefenden zij druk uit op het gevoel en 'het geweten' van de vrouwen ('Je gaat toch niet met je onderdrukker naar bed?!'). Ze brachten een krantje uit en hadden niet veel acties, al dan niet op straat. Wel verzorgden zij bijeenkomsten die gezien werden als studieavonden waar informatie over de positie van de vrouw over de hele wereld werd verstrekt.

Ook Fem-Soc speelde in op de manier van doen en denken van de vrouw. Door de praatgroepen werd lief en leed tussen de vrouwen besproken. Op deze manier wilden ze vrouwen bewust maken van hun positie en hun rechten. Daarin hielp ook het tijdschrift 'Katijf' mee, waarin feministen hun gedachten en standpunten met betrekking tot de situatie van toen weergaven.

De Dolle Mina's hadden de volgende doelstelling: *"Door middel van acties 'iets' te doen aan de ongelijke behandeling van mannen en vrouwen. Vanaf januari 1970 tot oktober 1974 voerden zij verschillende acties uit, te beginnen met de bestorming van het opleidingsinstituut Nijenrode - uit protest tegen het feit dat op Nijenrode geen vrouwen werden toegelaten. Andere acties waren bijvoorbeeld bedoeld voor het verkrijgen van damestoiletten in de openbare ruimte, voor de oprichting van crèches, voor goede*

*anticonceptie en vrije abortus, en tégen de 'missverkiezing'.*⁶ Maar vanaf 1972 gingen de Dolle Mina's alleen nog voor de abortusstrijd massaal de straat op. Het doorbreken van de traditionele rolverdeling was dus niet (meer) hun hoofddoel.

De actiegroep Rooie Vrouwen streden vooral tegen de vrouw als louter huisvrouw of seksobject en daarmee dus tegen de traditionele rolverdeling. Ze hadden in de politiek meer macht dan andere actiegroepen omdat alle vrouwen van De Rooie Vrouwen, sowieso lid waren van de PVDA. Ze hadden dus meer invloed op de beginselsprogramma's van de partij dan bijvoorbeeld de MVM die wel via deze (politieke) weg probeerde actie te voeren en invloed uit te oefenen, maar dit toch op een andere manier moesten doen (brieven van protest etc) omdat de leden van MVM lang niet allemaal lid waren van politieke partijen.

Aangezien deze twee partijen ook vaak samenwerkten en duidelijk is dat het hoofddoel van beide partijen was de traditionele rolverdeling te doorbreken, kunnen deze twee partijen gezien worden als de belangrijkste met betrekking tot dit strijdpunt.

---

⁶ uit: www.vrouweninfo.nl

5. Welke actiegroep heeft de meeste invloed gehad op de legalisering van abortus?

Er zijn maar weinig actiegroepen die abortus en 'alles eromheen' (kom ik zo op terug) als centraal thema had staan. Met 'alles eromheen' bedoel ik de eigen seksualiteitsbeleving van de vrouw, familie planning en voorbehoedsmiddelen. Punten die (zeker in die tijd) niet los konden worden gezien van abortus.

Één van de actiegroepen die dit thema wél centraal had staan was de actiegroep Dolle Mina. De Dolle Mina's hadden in het begin meerdere doelen, genoemd is het bestormen van het instituut Nijenrode in het begin, dat alleen voor mannen bestemd was (1970). Maar langzamerhand zijn ze zich steeds meer gaan richten op abortus en daarmee ook op de seksualiteitsbeleving van de vrouw, familie planning en voorbehoedsmiddelen (bijv. Condooms uitdelen op huishoudschool 1970). Vanwege de ludieke acties maakten zij veel indruk en hebben zij veel mensen 'wakker geschud'. Dolle Mina heeft een hele grote invloed gehad op de acceptatie en in gebruikneming van de anticonceptiepil, waardoor het voor de vrouw beter mogelijk was om seksualiteit ook los te zien van voortplanting. Hun belangrijkste actie is dan ook de 'Baas in eigen Buik' actie, bedoeld om vrouwen het recht te geven zelf te beslissen over abortus.

Een paar acties met betrekking tot het thema abortus:

- *14 maart 1970 Dolle Mina deelt op de vergadering van vrouwenartsen in Utrecht het beginselprogramma 'abortus' uit. De kreet 'Baas in eigen Buik' wordt gelanceerd*
- *10 oktober 1970 Propagandaoptocht in Amsterdam voor het gebruik van de anticonceptiepil*
- *november 1970 Publicatie van het Dolle Mina-boekje 'Dolle Mina Klaagt Aan' waarin vrouwen hun persoonlijk verhaal over abortus vertellen*
- *januari 1971 Dolle Mina bestaat een jaar. Boottocht door Amsterdamse grachten in gezelschap van feministe Betty Friedan uit protest tegen abortusbeleid van regering en artsen: 'Artsen houden de boot af'*
- *15 april 1972 Start huifkartocht door Nederland, om voorlichting te geven over abortus en steun en handtekeningen te verzamelen*
- *oktober 1974 Abortusdemonstratie op het Binnenhof, uit protest tegen het beleid van KVP-minister Van Agt'*

Maar aan het einde van het jaar 1974 besloten een paar Dolle Mina's om een actiegroep speciaal voor het thema abortus op te zetten. Dit werd de actiegroep "Wij vrouwen eisen", opgericht door Selma Leydesdorff en Ria Sikkes. Behalve hen werd dit een actiegroep met leden uit allerlei actiegroepen, leden die voorheen ongeorganiseerd waren en leden die lid waren van een politieke partij. Dolle Mina zelf liep door in talloze

---

⁷ uit: www.vrouweninfo.nl

kleinere actiegroepen, ze gingen verder in praatgroepen, 'Blijf van mn lijf' huizen, vrouwentelefoons en Dolle Mina heeft ook invloed gehad op betere voorlichting over abortusklinieken en anticonceptie. De actiegroep Dolle Mina was geen massabeweging meer.

"Wij vrouwen eisen" is uiteindelijk één van de grootste feministische actiegroepen geworden, juist omdat er vrouwen uit ontzettend veel andere actiegroepen bijzaten. "Wij vrouwen eisen" had zoals eerdergenoemd, het thema abortus centraal staan. Dit was ook het enige strijdpunt waar zij actie voor gevoerd hebben. Zij hadden drie centrale eisen, die ik voor het gemak nog eens zal noemen (zie deelvraag 2):

- Abortus moet uit het Wetboek van Strafrecht
- Abortus moet in het ziekenhuisfonds
- De vrouw moet het recht krijgen te beslissen over abortus

Hun belangrijkste actie was de bezetting van de abortuskliniek Bloemenhove in 1976. Ze hebben ook eens een brochure uitgegeven met daarin onder andere informatie over de plaatsen van abortusklinieken, de prijzen, verschillende acties en de stand van zaken op politiek terrein.

Al met al kan gesteld worden dat Dolle Mina en in het verlengde daarvan "Wij vrouwen eisen", de meeste invloed hebben gehad op de legalisering van abortus. Het verschil tussen de twee actiegroepen is klein, want "Wij vrouwen eisen" werd pas opgericht en werd pas actief toen Dolle Mina haar stille dood was gestorven. "Wij vrouwen eisen" is dus eigenlijk een vervolg op Dolle Mina, met het verschil dat Dolle Mina meerdere strijdpunten had en een andere manier van actievoeren (ludieke acties) en "Wij vrouwen eisen" alleen op abortus gericht was.

6. Welke actiegroep heeft het meeste gedaan voor verbetering op het gebied van onderwijs & arbeid voor meisjes&vrouwen?

Aangezien de verhouding jongens/meisjes in het (vervolg) onderwijs erg ongelijk was (zelfs ná de Eerste golf, waarin dit ook al één van de strijdpunten was, was dit namelijk het geval) is het verbeteren van onderwijs voor meisjes, meisjes motiveren om een vervolgopleiding te gaan doen etc. een belangrijk thema van de Tweede golf geweest. Arbeid was ook een belangrijk thema; meer en meer vrouwen wilden gaan werken, maar ze werden minder goed behandeld dan mannen en kregen niet zoveel salaris. Feministen stonden voor de economische onafhankelijkheid van vrouwen. Belangrijke middelen daartoe waren (en zijn nog steeds):

- Gelijke behandeling van mannen en vrouwen op de werkvloer,
- gelijk salaris
- gelijke kansen op een baan.

Om de arbeidsmogelijkheden voor vrouwen te vergroten, was er ook kinderopvang nodig, vrouwen waren namelijk nog altijd (in de meeste gevallen) degenen die voor de kinderen moesten zorgen. Vandaar dat kinderopvang niet los kan worden gezien van werkende vrouwen.

Dolle Mina heeft hier veel voor gestreden. Niet alleen op het gebied van arbeid (hoewel hier wel de nadruk op lag) maar ook op het gebied van onderwijs voor meisjes.

Acties met betrekking tot onderwijs en arbeid:

- *23 januari 1970 Dolle Mina bestormt het instituut Nijenrode (opleiding voor managers) in Breukelen, uit protest tegen het feit dat op Nijenrode geen vrouwen werden toegelaten*
- *24 januari 1970 Crècheactie op het Beursplein te Amsterdam*
- *30 januari 1970 Crècheactie in Utrecht*
30 januari 1970 Crècheactie in Amsterdam
- *22 april 1970 Bezetting door Haagse Mina's van de plaatselijke herensociëteit De Witte, onder de leus 'Zonder lid geen lid'*
- *1 mei 1970 Dolle Mina Utrecht voert actie tegen ongelijke beloning voor mannen en vrouwen*
- *11 mei 1970 'Sla Munt uit je Schooltijd', actie van de werkgroep Opleiding en Opvoeding*
- *18 november 1970 Crèchedemonstratie in Den Haag samen met Man Vrouw Maatschappij en de NVB*
- *12 mei 1972 Schoolproject in Nijmeegse arbeiderswijk*

- *28 april 1973 Vierde Dolle Mina-congres, gehouden in Utrecht. Lancering 'Werkende Wijvenplan'*
- *1 mei 1973 Start 'Werkende Wijvenplan'*
- *24 maart 1974 Landelijke discussiedag in Utrecht over de vraag: Moeten alle vrouwen werken om te emanciperen?*
- *8 juni 1974 Congres in Utrecht. Voorstel om het Werkende Wijvenplan prioriteit te geven wordt aangenomen (bron:www.vrouweninfo.nl)*

Na verloop van tijd ging de nadruk steeds meer liggen op de abortusstrijd, hoewel er nog verschillende werkgroepen actief waren op andere gebieden.

Ten tweede was er de MVM die onder andere met dit thema bezig was, in 1971 begon de MVM met de actie 'Marie, word wijzer!' die speciaal aandacht besteedde aan meisjes in het basisonderwijs. De Zoetermeerse afdeling van MVM trad naar buiten met een advertentie van een huisvrouw, "Marie" geheten, die denkt aan de lagere school voldoende te hebben. Doel van deze advertentie was meisjes bewust te laten kiezen voor vervolgonderwijs. Later (1972) werd deze actie een zelfstandige stichting, opgezet voor meisjes en onderwijs. Hiernaast stuurden zij verschillende brieven van protest naar politieke partijen. Ze deden mee met een actie samen met de Dolle Mina's (kinderopvang).

De Rooie Vrouwen waren ook bezig met het thema arbeid en kinderopvang. Minder richtten zij zich op onderwijs. Zo hebben zij het ROSA-project opgestart. De bedoeling van dit project was om vrouwen te motiveren om mee te doen in de politiek. Behalve dit organiseerden zij verschillende Rooie-Vrouwendagen waar plannen bedacht werden voor arbeid en kinderopvang.

Stichting Marie word wijzer besteedde aandacht aan de relatie tussen onderwijs, meisjes en emancipatie. Advertenties als 'ze gaat toch trouwen, waarom zou ze dan leren' werden geplaatst maar dit was niet genoeg. Ieder jaar stuurde deze stichting een project het land in. Verschillende projecten waren:

- *Het boekje 'Marie, word wijzer!' (1972) (het boekje richtte zich op 'Marie' en haar ouders, waarbij ook geadviseerd werd aan ouders om dit boekje samen met het kind te lezen)*
- *Het 'Rapport Voor Later' (1972) Aan gemeenten, scholen en leerkrachten werd gevraagd deze 'Rapporten' uit de delen en er extra aandacht aan te besteden.*
- *'Het zal jou een zorg zijn'(1977) waarin meisjes gemotiveerd werden een brief te schrijven over wat ze vonden dat meisjes andere dingen horen te doen dan jongens.*
- *'Roldoorbreking en het Schoolwerkplan'(1983/1984) samenwerking van SLO en de stichting. Een pakket met onder meer een video-programma met b.v*

*interviews van ouders die ingaan op ervaringen op het terrein van
roldoorbreking. (en zo nog 6 andere projecten)⁸*

Wat betreft het onderwijs:

Als gekeken wordt naar de doelgroep van de verschillende stichtingen/actiegroepen kan worden geconcludeerd dat Dolle Mina zich richtte op meisjes, vrouwen én scholen, universiteiten etc. Terwijl MVM en later dus Marie, word wijzer! zich vooral richtte op het meisje zelf en haar ouders. Zij waren van mening dat eerst meisjes zelf ervan overtuigd moesten zijn dat het niet normaal was dat meisjes andere dingen (leerden) hoorden te doen dan jongens. Dolle Mina was van mening dat je bij beide partijen (zowel het onderwijs zelf als de meisjes) duidelijk moest maken dat ook meisjes/vrouwen een vervolgopleiding moesten doen.

Wat betreft arbeid:

Marie, word wijzer! zette zich uitsluitend in voor het motiveren van (ouders en) meisjes om een vervolg opleiding te doen daarbij noemde zij in hun projecten natuurlijk wel het voordeel van een vervolg opleiding bij het zoeken van een baan. Maar zij waren niet bezig de situatie op de werkvloer zelf te veranderen. Dolle Mina was hier echter wel mee bezig (zie acties). Ze waren niet alleen bezig met onderwijs, maar ook met de situatie op de werkvloer én kinderopvang (wederom, zie acties).

Onder andere bij de actie van 18 november 1970 werkten de Dolle Mina's samen met de MVM, dat wil zeggen dat ook de MVM zich inzette voor kinderopvang. Bovendien was één van de belangrijkste strijdpunten van de MVM het recht op gelijke ontplooiingsmogelijkheden voor mannen en vrouwen, dit deden zij veelal door 'brieven van verzoek en protest' richting de politieke wereld te sturen. Ook hebben zij het discussieproject "Vrouwen: vooruit de toekomst is aan ons" opgezet. Verder probeerden zij veel vrouwen een 'tweede kans' op onderwijs te geven (zie interview Hedy d'Ancona). Zo werden de zogenaamde Joke Smitscholen opgericht, scholen die er waren om vrouwen 'bij te scholen' (tweede kans onderwijs).

Dan is er nog een derde actiegroep die zich bezig hield met het thema arbeid en kinderopvang; De Rooie Vrouwen (lid van de Partij van de **Arbeid**). Zij hebben meer invloed gehad van binnenuit op de PVDA en daardoor ook op de rest van de politieke partijen, want, na verloop van tijd (en strijd) werden deze thema's op de politieke agenda gezet. Zonder wetenschappelijk te willen/kunnen zijn, kan aangenomen worden dat de invloed van de Rooie Vrouwen evenals andere vrouwengroepen binnen de met name linkse partijen (PPR, PSP, CPN) groot was met betrekking tot gelijke arbeidsomstandigheden en de roep om voorwaarden waaronder mannen en vrouwen aan de arbeidsmarkt kunnen deelnemen, zoals kinderopvang.

---

⁸ uit: Onderzoek naar 10 jaar "Marie, word wijzer!"

Na al deze gegevens op een rijtje gezet te hebben blijkt toch wel dat er niet één bepaalde actiegroep is die meer heeft gedaan de ander. Wel blijkt dat ze er allemaal op veel verschillende manieren voor gestreden hebben. Sommigen (zoals Rooie Vrouwen) van binnenuit, anderen via de straat en publieke opinie (Dolle Mina). Ook blijkt dat dit onderwerp zo belangrijk gevonden werd in de onafhankelijkheid van vrouwen, dat actiegroepen als Dolle Mina en MVM zelfs met elkaar gingen samenwerken.

7. Wat heeft de Paarse September voor een bijdrage geleverd en waar stonden ze voor?

De actiegroep Paarse September is een voorbeeld van wat er meestal in wat voor revolutie/omwenteling/golf dan ook gebeurt. Er zijn altijd groepen mensen die doorslaan, die te ver gaan, maar die toch veel aanhang hebben. Er is ook altijd een moment in zo'n revolutie/omwenteling/golf waarop het radicale in mensen boven komt. Eerst komt zoiets op gang, dan is iedereen er mee bezig en dan hebben mensen schoon genoeg van hun huidige situatie en worden ze radicaal. Zo was dit ook met de Tweede Feministische golf het geval, namelijk in ongeveer 1971, met als hoogtepunt het jaar 1972.

De Paarse September begon als Purperen Mien die zich een werkende groep noemde en is ontstaan vanwege contact tussen vrouwen. Purperen Mien is opgericht door Maaïke Meijer, Noor van Crevel, Stephanie de Voogd, Nel Hermans en nog een vrouw (heb een vermoeden maar zekerheid heb ik niet, vandaar naam niet genoemd). De naam Purperen Mien kwam voort uit de gedachte van de leden dat een lief lila meisje boos is geworden, en zo is veranderd in een Purperen Mien.

In 1971 begon schreef Purperen Mien aan het COC, Dolle Mina en de Schorerstichting waarom ze zich niet herkenden in deze organisaties. Groep 7152 (onderdeel van het COC) nodigde hen uit en deze uitnodiging werd geaccepteerd. Een correspondentie begon maar de twee groepen waren het niet met elkaar eens. In 1972 hadden alle vijf de leden van Purperen Mien geen zin meer om op deze voet verder te gaan en stichtten vier van deze leden (Noor van Crevel, Stephanie de Voogd, Maaïke Meijer en Nel Hermans) de actiegroep Paarse September. Deze naam omdat de September van 1972 nu eenmaal zo mooi was en het nog erger was geworden met het Lila meisje/de Purperen mien, vandaar Paars.

Ze begonnen met het schrijven van een krantje waar in totaal 6 edities van zouden verschijnen. Na de eerste publicatie ontbrak Nel Hermans en gingen ze met zijn drieën verder (hoewel er wel verschillende tekenaars in de krantjes worden genoemd, schrijven alleen deze drie dames de inhoud). In de krantjes is te lezen hoe zij denken over de oorzaak van de ongelijke machtsverhoudingen en wat zij denken dat er zou moeten gebeuren. Volgens hen was de heteronorm namelijk de oorzaak van de ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen. Zij spoorden zoveel mogelijk vrouwen aan om 'politiek lesbisch' te worden, want: "Je gaat toch niet met je onderdrukker naar bed?!"

In de korte tijd dat de Paarse September bestond kregen ze veel aanhangers aangezien de radicale periode in Nederland destijds was aangebroken. Maar al snel (na de 6^e publicatie van hun krantje – april 1974) stopten de 3 dames met Paarse September.

Deze leden werden echter weer onderdeel van een nieuwe groep 'Dochters van Bep' waar helaas erg weinig informatie over te vinden is.

Wat deze vrouwen in hun krantjes onder andere deden was het feminisme en/of radicalisme van andere vrouwen die zich feminist noemden, op de proef stellen. Dit deden zij door te reageren op geschreven stukken van andere vrouwen en hier flink kritiek op te uiten. Behalve dit gaven zij in hun krantjes antwoord op de vraag waarom zij geen mannen in de groep wilden en wat het (volgnes hen) betekende om vrouw te zijn in een patriarchale maatschappij.

In het verslag van Hedy d'Ancona kan gelezen worden dat zij van mening was dat deze actiegroep niet veel invloed heeft gehad destijds. Feit is dat ze maar een korte periode bestaan hebben, en dan ook alleen maar de periode die het meest radicaal was van de hele Tweede Feministische Golf. In die tijd waren ze echter wél populair en veel vrouwen lazen hun krantjes.

Veel invloed op de huidige situatie van de vrouw hebben ze waarschijnlijk niet gehad, daar zij geen ludieke acties hebben gevoerd als de Dolle Mina's of brieven van verzoek richting de Tweede Kamer stuurden. Wel hebben zij ervoor gezorgd dat er discussies losbarstten over homoseksualiteit, meedoen aan een mannen-maatschappij en bovendien hebben zij een belangrijke invloed gehad op het denken over hetero en lesbisch-zijn (en dan met name de hetero norm) binnen de Nederlandse vrouwenbeweging.

Conclusie

Om te beginnen zal ik de hoofdvraag nog eens herhalen:

Welke actiegroep uit de Tweede Feministische golf heeft de meeste invloed gehad op de positie van de vrouw van nu?

Om dit te bereiken heb ik verschillende deelvragen proberen te beantwoorden. Hierbij werd mij al snel duidelijk dat het onmogelijk is een actiegroep aan te wijzen als de groep die het meest invloedrijk zou zijn geweest. Simpelweg omdat elke groep een andere manier van actievoeren heeft. Daarbij komt dat sommige actiegroepen klein, maar doelgericht zijn, andere bestaan juist uit massa's mensen en richten zich op veel meer verschillende strijdpunten. Het verschil zit hem ook in dat de actiegroepen elkaar aanvullen. Dolle Mina en MVM bijvoorbeeld; ze hadden een compleet andere vorm van aanpak, maar de één had zonder de ander nooit zoveel bereikt als nu het geval is.

Toch kon ik meestal wel een selectie maken van actiegroepen die zich het meest inzetten voor een bepaald strijdpunt. Zo waren het bij hoofdstuk 4 (traditionele rolverdeling) vooral de MVM en Rooie Vrouwen die zich hiervoor ingezet hebben. Bij hoofdstuk 5 (legalisering abortus) was het de actiegroep Dolle Mina en in het verlengde daarvan de actiegroep Wij vrouwen eisen die grote indruk maakten en in hoofdstuk 6 (onderwijs & arbeid) werd het duidelijk dat veel actiegroepen dit een belangrijk strijdpunt vonden, want Dolle Mina, MVM, Marie, word wijzer! en Rooie Vrouwen hebben er allemaal hard voor gestreden.

Tegelijkertijd moet ik constateren dat, ondanks dat er heel veel bereikt is, er continue aandacht en politieke druk nodig blijft voor de gelijke positie van man en vrouw.

Ik ben toch wel geschrokken van de CBS studie in het kader van de Emancipatiemonitor waarover een artikel op 13 dec jl. In de Volkskrant verscheen. Er worden nog steeds verschillen geconstateerd in het aantal huishoudelijke taken die mannen en vrouwen uitvoeren en in betaald werk, in uurloon, in opleidingsniveau en in het aantal topfuncties.

Het onbehagen van de vrouw

Mannen hebben het heerlijk, , vrouwen hebben het rot." Dit is het bezinksel dat achterblijft na lezing van een voortreffelijke studie als *Le deuxième sexe* van Simone de Beauvoir. ** Het is een bezinksel dat de waarheid vervalst: : als er een tweede sekse is dan horen de meeste mannen er ook toe; topdogs zijn nu dun gezaaid. Men kan zelfs stellen dat de meeste vrouwen een gemakkelijker leven hebben dat de mannen: het is minder frustrerend routinewerkt te verrichten als hoofd van een eenmansbedrijfje onder andermans toezicht.

Alvorens mijn onlust de vrije loop te laten moet ik nog een paar relativerende opmerkingen maken. Vergeleken bij vroeger leven vrouwen tegenwoordig in een paradijs. Een westerse vrouw die in antwoord op de bekende vraag "In welke periode zou u het liefst geleefd hebben?" een andere eeuw kiest dan de twintigste, identificeert zich met de uitzonderingen; haar vergissing is dat ze de meerderheid over het hoofd ziet.

Pro forma vermeld ik voorts dat ik heus wel oog heb voor hiërarchie. Er zijn belangrijker problemen in de wereld - oorlog, honger - dan de ongemakken waar een Nederlandse vrouw mee te kampen heeft, en men kan een hele reeks kwesties noemen van gelijke importantie. Iedereen heeft zijn privélijst, en als die niet compleet is komt dat alleen doordat er zoveel dingen buiten zijn gezichtsveld liggen. Nu ligt deze materie binnen mijn gezichtsveld, en dat is mijn enige rechtvaardiging voor het schrijven van dit stuk. Hopelijk kan mijn privé-inventaris verhelderend werken. Mijn privé-inventaris, want het is uiteraard onmogelijk te spreken namens de helft van de Nederlandse bevolking. Ik kan alleen maar hopen dat sommige vrouwen mijn onbehagen delen en dat een grotere groep het op den duur zal gaan delen.

Als maatschappelijk wezen heeft de vrouw te maken met twee problemen, een probleem op de korte, en een probleem op de lange baan.

Het korte-baan-probleem is dat van de gelijke betaling en van de minimumhonorering. Ondanks vijftig jaar emancipatie, ondanks tien jaar Verdrag van Rome ^{***} zijn er nog altijd bedrijfstakken waar vrouwen met gelijk of gelijkwaardig werk minder verdienen dan mannen en waar instelling van een minimumloon niet automatisch inhoudt dat dit ook voor vrouwen geldt. Maar ondanks gezucht en schijnargumenten van werkgevers en dank zij de welvaart en de hardnekkigheid van - veelal mannelijke - vakbondsonderhandelaars is dat een achterstelling die in Nederland binnen afzienbare tijd wel zal verdwijnen: het *equal pay*-principe is aanvaard en niemand kan het zich tegenwoordig

Afgezien van het formele - kiesrecht - wilden de feministen drie dingen: dat de vrouw een vrij mens zou worden, dat ze haar potenties zoveel mogelijk zou verwerkelijken en dat ze een volwaardig lid zou worden van de maatschappij. Op geen van deze drie gebieden is het ideaal van de feministen bereikt, op geen van deze drie gebieden ook zijn vrouwen zover gekomen als theoretisch mogelijk was geweest. Ik spreek nu over vrouwen als groep. Er bestaan natuurlijk uitzonderingen, maar die zijn er altijd geweest: een mooi voorbeeld van zelfstandige vrouwen vormen de courtisanes van Colette.

Wat de meerderheid van de vrouwen betreft zou men kunnen zeggen dat de emancipatie in het passieve stadium is blijven steken: de mogelijkheden zijn binnen de horizon gekomen, maar daar is het dan ook bij gebleven: zij zijn net als vijftig jaar geleden huisvrouw en hebben geen verdere aspiraties. Als ik nu verderop de nadruk leg op de vrouw in de maatschappij dan is dat omdat daar, geloof ik, de duidelijkste aanknopingspunten liggen. De beide andere aspecten - zelfontplooiing, vrijheid - komen slechts zijdelings aan de orde.

permitteren voor reactionair te worden versleten. Veel moeilijker liggen de zaken op een ander terrein. Vrouwen hebben toegang gekregen tot de maatschappij, maar op een enkele uitzondering na zijn ze geconcentreerd in de lagere regionen daarvan. Nu kan ik op deze kwestie maar heel summier ingaan - evenals op vele andere -, maar men mag, geloof ik, wel stellen dat mannelijke achterdocht en vrouwelijke lusteloosheid elkaar op dit punt de hand reiken.

De werkgever beschikt over een solide argument om vrouwen uit hogere functies te weren. Hij heeft tegenover zich een werkneemster die getrouwd is of zou kunnen trouwen, en in onze maatschappij betekent dat: iemand die vandaag of morgen kan verdwijnen. Maar dat hiermee niet alles verklaard is,

blijkt wel uit het feit dat ook oudere vrouwen vaak maatschappelijk in ondergeschikte posities blijven steken. Er moet zo iets zijn als een weerstand tegen vrouwen, die volgens een artikel in het Engelse weekblad *The Economist* in hetzelfde vlak ligt als de weerstand tegen negers.

"Equally hard to influence, except by long time pressure and public example, is the all important promotional ladder. (...) At present coloured men are in a situation curiously like that of white women: People are willing to let them use certain specialised backroom skills, but most unwilling to give them open authority over white men". [1]

Vrouwen geven trouwens voedsel aan deze weerstand: ze lijken ongeïnteresseerd. Daarvan zijn vele voorbeelden te geven. Ik beperk mij tot de uitspraak van een charmant kantoormeisje. "Ik verdien goed," zei ze, "de mensen zijn aardig, wat wil je als vrouw nog meer?". Het frappante in deze uitspraak is dat ze haar werk buiten beschouwing laat. Datgene waar zij haar dagen mee vult laat haar kennelijk koud.

Als dan ook één categorie teleurgesteld is in vrouwen als groep dan zijn het de personeelsfunctionarissen. Zij hebben het vele malen geconstateerd: meisjes willen niets extra's leren, ze hebben geen belangstelling voor wat ze doen, elke inspanning om achterop te komen is hun teveel. Het is belangrijk dat juist personeelsfunctionarissen zo negatief denken over vrouwen als maatschappelijke wezens. Niet alleen vanwege de concrete gevolgen, maar ook omdat zij spreken met het gezag van de ervaring. Als zij stellen dat met vrouwen nu eenmaal niets te beginnen valt, geeft de maatschappij hun hoofdschuddend gelijk: vrouwen hebben blijkbaar geen ambitie, waarmee de zaak gereduceerd is tot een gegeven van de vrouwelijke natuur.

Terecht? Ik weet het niet. Misschien zijn er inderdaad psychische of zelfs fysieke redenen die vrouwen beletten in de maatschappij vooruit te komen en het zou mooi zijn als iemand eens een correlatie kon opsporen tussen bij voorbeeld de anatomie van een vrouw en haar in de praktijk geregistreerde gebrek aan ambitie. Maar voorlopig hebben we in de controversale natuur versus cultuur - is ambitie aangeboren of aangeleerd - al een aardig kluitje aan de cultuur. De cultuur, dat wil zeggen het realisme van het verleden en het heden, heeft voor de man heel andere lessen in petto dan voor de vrouw.

Mannen hebben een duidelijke relatie tot de maatschappij, vrouwen een onduidelijke. De sleutel tot dit verschijnsel ligt in de huidige vorm van het huwelijk. Voor de man zijn huwelijk en vaderschap maatschappelijk gezien incidenten, voor de vrouw niet. Als een man trouwt kiest hij een levenspartner, een vrouw kiest in de meeste gevallen bovendien een levenswijze, het huisvrouwschap. Anders gezegd: een man die zijn brood gaat verdienen weet waar hij aan toe is. Normaliter zal hij minstens veertig jaar in de maatschappij doorbrengen, het heeft voor hem dus zin zijn toekomst te plannen en toe te werken naar een bepaald doel.

Voor een vrouw liggen de zaken anders. Zij weet dat haar beroepsbezigheden morgen of overmorgen een eind kunnen nemen, het ligt dus voor de hand dat zij denkt "ik zie wel" in plaats van "daar wil ik naar toe". De duidelijkste slachtoffers van deze afwachtende houding zijn de vrouwen die ongetrouwd blijven; als zij tot de conclusie komen dat zij van hun werk iets dienen te maken, is het vaak al te laat. Maar daar komt nog iets bij. Voor mannen bestaat er een enkelvoudige sociale hiërarchie. Hoeveel prestige zij genieten hangt hoofdzakelijk af van het werk dat zij verrichten.

Voor vrouwen is er een dubbele hiërarchie. De eerste reeks wordt gevormd door de trits: ongehuwde staat - gehuwde staat - moederschap. Voor een man is het maatschappelijk irrelevant of hij getrouwd is, een oudere vrijgezel heeft zelfs iets voor: van hem wordt ongezien aangenomen dat hij een opwindend leven heeft. Van een vrouw in dezelfde positie wordt ongezien aangenomen dat ze haar bestemming heeft gemist. Het huwelijk geeft de vrouw dus extra status, hoewel ze in Nederland - derde stadium - pas helemaal gearriveerd is als ze achter de kinderwagen loopt.

Het significante is nu dat een vrouw om deze gezegende staat te bereiken maatschappelijk niets hoeft te presteren. Of je het werk van je leven zult doen, hangt goeddeels af van je eigen inspanningen; of je de man van je leven tegen zult komen, hangt goeddeels af van de omstandigheden. Daarmee is het toeval in het leven van de vrouw geïntroduceerd. Maar dat werkt nog verder door en daarbij stuiten we op de tweede vorm van hiërarchie: behalve een levenswijze en een levenspartner kiest de vrouw ten stadhuize in de meeste gevallen ook een maatschappelijk niveau. Wat voor soort leven ze zal leiden, waar ze zal wonen, over hoeveel geld ze zal kunnen beschikken, in welke kringen ze zal verkeren, voor de meeste vrouwen hangt dat af van de man met wie ze toevallig getrouwd zijn. De sociale

positie van vrouwen wordt dus dubbel door mannen geconditioneerd: in de eerste plaats doordat zij er een hebben, - of niet; in de tweede plaats doordat hun status rechtstreeks afhankelijk is van de positie van hun man.

Als men deze elementaire gegevens bekijkt, is het niet verbazingwekkend dat vrouwen in ons huidige cultuurpatroon weinig ambitie tonen. Het verbazingwekkende is eerder dat men zich daarover verbaast.

Alles is erop gericht bij vrouwen de indruk te doen postvatten dat niet hun eigen initiatief bepalend is voor hun leven. Hun eerste collectieve kennismaking met het toeval was het huwelijk, de tweede komt als zij moeder worden. Tot voor kort was een vrouw zelfs niet in staat haar kindertal te bepalen, - en dat het nu wel mogelijk is dringt nog maar moeizaam tot de betrokkenen door, een aardig voorbeeld van de achterstand van de mens op de technologie. In de maatschappij kan iemand zelf uitmaken hoe moeilijk het werk zal zijn dat hij wil verrichten, maar hoe haar kinderen zullen zijn, of ze een gemakkelijk of een moeilijk karakter hebben, een goede of een slechte gezondheid, of hun schoolloopbaan veel moederlijke inspanning zal vragen, daarover hebben vrouwen geen enkele zeggenschap.

Daardoor wordt de vrouw gemakkelijk een fatalist, iemand die niet van tevoren uitmaakt hoe hij het leven te lijf zal gaan, maar iemand die afwacht wat er gaat gebeuren en dan zijn houding bepaalt. Daardoor is de vrouw ook niet in het reine met de maatschappij en het daar gangbare carrièrepatroon. Haar levenservaring maakt dat zij niet gelooft in het "regeren is vooruitzien". (Dit zijn natuurlijk geen onveranderlijke gegevens. Als de vrouw in het gezin de uitzonderingssituatie is en de vrouw in de maatschappij de normale, beleeft zij andere dingen en geeft de ervaring haar dus andere signalen.) Maar op het ogenblik staat de vrouw onwennig tegenover de maatschappij. En er is een periode in haar leven waarin ze daarvan nog verder vervreemdt, namelijk als ze kleine kinderen krijgt. Ten eerste materieel: een omgeving waarin men niet langer vertoeft verliest op den duur zijn realiteit. Ten tweede mentaal: aangezien al haar energie wordt opgezogen door wat zich afspeelt binnen de muren van haar huis, vernauwt haar gezichtskring zich; aangezien zij voortdurend vijf dingen met een half oog in de gaten moet houden, verliest zij de gewoonte zich te concentreren (ik ken eigenlijk maar één bezigheid waar een huismoeder al haar aandacht bij gebruikt: het baren van een kind); aangezien zelfs haar kleine plannetjes voortdurend worden doorkruist, leeft zij van het ene uur op het andere. En tenslotte psychisch: zij krijgt een taak te vervullen die botst met al haar aangeleerde reflexen.

Ik geloof dat het zin heeft hier even bij stil te staan, omdat dit aspect van de kwestie onder de tafel pleegt te vallen, hetzij omdat degenen die erover schrijven de praktijk niet kennen, hetzij omdat hun herinneringen verbleekt zijn: de mens heeft een opvallend vermogen te vergeten.

Als haar baby de box ontgroeid is, merkt een vrouw dat zij terechtgekomen is in een natuurramp die - maar dat weet zij nog niet - vier jaar zal duren. Het haar vertrouwde patroon van rechten en plichten verandert plotseling. Haar opvoeding heeft haar geleerd een scheiding te maken tussen werk en ontspanning; nu komt ze in een situatie waarin werk niet langer werk is en rust niet langer rust. "Na gedane arbeid is het zoet rusten", voor haar verliest dit spreekwoord zijn geldigheid. Dingen die zij als normaal beschouwde: een kopje koffie drinken zonder tienmaal op te staan, een gesprek voeren met iemand anders, een krantartikel lezen, blijken ineens een onvoorspelbare luxe te zijn.

En ook haar werkreflexen worden verstoord: ze moet al haar bezigheden in mootjes hakken, zij verliest dus de voldoening van het efficiënt zijn. Het resultaat van haar werk wordt onder haar handen afgebroken; zij krijgt dus het gevoel dat haar inspanning vergeefs is. (Als één categorie het "vanitas vanitatum" aan den lijve ervaart, dan zijn het de moeders van kleine kinderen.) In haar jeugd heeft zij geleerd een bepaalde hoeveelheid werk in een bepaalde tijd te verrichten, nu merkt zij dat haar taak zich beperkt tot alert aanwezig zijn en tijdig ingrijpen. Kortom, ze is 's avonds doodmoe zonder dat ze iets concreets gedaan heeft.

Nu is het natuurlijk fascinerend kinderen te zien en te helpen opgroeien; het probleem is alleen dat deze bezigheid twaalf uur per dag en zeven dagen per week in beslag neemt. (Daarom geloof ik - in tegenstelling tot de meesten - dat het onderwijs in principe niet zo'n ideaal beroep is voor moeders: de werksituatie en de huiselijke situatie lijken teveel op elkaar. Ook wie voor de klas staat moet psychisch het uiterste geven, maar werkt mentaal onder zijn niveau.)

Het merkwaardige is nu dat men schijnt te menen dat een vrouw op deze dingen essentieel anders reageert dan een man. Van vaders accepteert men glimlachend dat ze na het weekend opgelucht weer

naar hun werk vertrekken, wat moeders betreft luidt de communis opinio dat ze in elk geval thuis dienen te blijven zolang hun kinderen klein zijn. Vanuit de vrouw gezien is dat onlogisch, want nooit zijn de frustraties zo groot als wanneer de kinderen nog de hele dag thuis zijn. De externe omstandigheden hebben dit probleem trouwens verergerd. Toen Nederland nog weinig verkeer had en overdekt was met eensgezinswoningen, was het tot op zekere hoogte mogelijk kinderen vrij rond te laten rondscharrelen; in ons flat- en autotijdperk kan dat niet meer. Met andere woorden: de schildwachtfunctie van moeders is verzaagd.

Conclusie: een moeder van kleine kinderen krijgt op het ogenblik praktisch geen kans zich een normaal mens te voelen, een volwassene te midden van volwassenen. Dit heeft gevolgen. Voor het heden: wie zelden of nooit gelegenheid krijgt zijn sereniteit te hervinden gaat zich ellendig voelen, - en voor de toekomst. Mijn indruk is tenminste dat deze periode diepe sporen nalaat in het latere gedrag van vele vrouwen. In een recente publikatie [2] constateert dr. Trimbos met afgrijzen dat de Nederlandse huisvrouwen het heerlijk vinden huisvrouw te zijn. Uit de enquête onder auspiciën van Philips gehouden onder de Nederlandse huisvrouw valt dat inderdaad op te maken. Uitspraken als "houd van orde in huis", "huis netjes en schoon houden" schijnen er niet om te liegen. "Kudde stofzuigervee" is dan ook de - impliciete - diagnose die dr. Trimbos stelt.

Mijn reactie was in eerste instantie identiek aan de zijne, maar behalve een intellectueel persoon ben ik ook een lotgenoot van de betrokkenen. En bij nader inzien kon ik hun antwoord zo goed begrijpen: wat een huisvrouw doet is noodzakelijk voor de gemoedrust niet alleen van haar omgeving, maar ook van haarzelf. Alles heel, schoon, opgeruimd en smakelijk, zonder dit bestaansminimum is het moeilijk leven. Het verschil tussen de huismoeder en de anderen is nu dat wat voor hen een vanzelfsprekend uitgangspunt vormt, voor haar een mistig einddoel is, het resultaat van een met listen en moeizaam overleg gevoerde campagne. Daarom is het niet zo verwonderlijk dat werkloosheid van de man bij zijn vrouw extra spanningen oproept: "De hele dag die vent over de vloer". Het is een reactie die kenners onmiddellijk tot de conclusie "frigiditeit" voert, maar zo simpel liggen de dingen niet. "Vent" is hier synoniem voor rommelmaker. Nu is een huisvrouw aan rommel gewend, maar een werkloze is iemand die rommel komt maken buiten de daarvoor vastgestelde tijden, hij vormt een bedreiging, hij is iemand die de dagelijkse veldslag nog moeilijker te winnen maakt.

Het droeve is dat dit probleem met verdere uitbreiding van het machinepark in de keuken niet wordt opgelost. Daarom verbaast het mij steeds weer dat er met zoveel enthousiasme bericht wordt over futuristische huishoudapparatuur. Wat is de pret van elektronisch koken of boodschappen doen via de computer? Ze verleggen een taak in plaats van die te verlichten, dat is alles. Huisvrouwen zullen pas bevrijd zijn als er een antirotzooi-robot op de markt komt.

Wat ik met het voorgaande wil betogen is dat een huisvrouw die haar leven gekoppeld ziet aan kleine kinderen, uit zelfbehoud wel genoeg moet nemen met nederige resultaten. Zij beleeft een periode van regressie, haar aspiratieniveau is noodzakelijkerwijze laag.

Het merkwaardige is nu dat zo weinig vrouwen deze regressieperiode te boven komen. Omdat zij indertijd volkomen door hun gezin geabsorbeerd werden, is de buitenwereld hit hun gezichtsveld verdwenen; omdat zij vroeger geen seconde vrij waren, menen zij dat een huisvrouw nooit tijd heeft voor iets anders. En dit veronderstelde tijdgebrek berust op een der gegevens uit de voorgaande periode: omdat efficiency onmogelijk is met kleuters in de buurt, komen zij later niet op het idee hun werk met overleg te verrichten en blijven zij welgemoed de zestig uur per week volmaken. Daarbij worden zij trouwens gesteund door de traditie van het Nederlandse huishoudonderwijs dat meer let op perfecte uitvoering dan op rationeel indelen.

Kortom, zodra er kleine kinderen zijn valt achter de meeste huisvrouwen de huisdeur in het slot. Zolang dat zo blijft zal er sprake zijn van verspilling van menselijk potentieel en zal mijn privé-onlust niet verdwijnen. Want dat een zo grote verscheidenheid aan individuen zijn leven bevredigend vult met een zo uniforme taak, wil er bij mij niet in.

Wie over het onbehagen bij de vrouw schrijft, kan het chapter "huwelijk" niet ter zijde laten. Het huwelijk is een van die instituten die blijkbaar niet door een beter functionerend equivalent te vervangen zijn. We kunnen er niet mee leven, we kunnen er ook niet buiten.

Nu heeft dit probleem natuurlijk altijd bestaan, maar er zijn, geloof ik, twee redenen waarom het huwelijk meer onder spanning staat dan vroeger. De eerste is de erotische bewustwording, de tweede hangt samen met de woningnood.

Er wordt wel eens geklaagd dat in de literatuur van tegenwoordig sex zo'n centrale plaats inneemt. De taboes zijn geslecht, zegt men dan, kunnen we nu eindelijk niet eens ergens anders over praten? Dat lijkt een al te simpele voorstelling van zaken. Volgens de recente Libelle-enquête over het Nederlandse huwelijk [3] wensen in vierenzeventig procent van de Nederlandse huwelijken beide partners of één van hen meer voorlichting op dit gebied - en literatuur is een vorm van voorlichting. Met andere woorden: het erotische is misschien niet langer taboe, het is in elk geval wel problematisch. En het probleem kan men misschien als volgt omschrijven. Het is *a.* de angst op dit gebied niet de angst op dit gebied niet te beantwoorden aan de - veronderstelde - normen van zijn vriendenkring; *b.* de angst niet toe te komen aan iets waarvan iedereen verklaart dat het essentieel is. In een interessante studie over "ordinary families" [4] schrijft Elizabeth Bott dat de door haar geïnterviewde echtparen het als een soort morele plicht zagen samen een gelukkig sexleven te hebben. Nu stelt zij uitdrukkelijk dat de resultaten van haar onderzoek alleen gelden voor de Londense gezinnen die daarbij betrokken waren, maar bij het doornemen van het door haar verzamelde materiaal kreeg ik de indruk dat Londen en Nederland dicht bij elkaar liggen, zowel op dit gebied als op andere. En als dat zo is, maakt men het zichzelf wel erg moeilijk. Men beschouwt een langdurige harmonie op dit gebied niet als een godsgeschenk - voorzichtig, breekbaar - maar als een criterium waaraan men zijn eigen geslaagdheid afmeet. Men stelt zich een ideaal dat even moeilijk te bereiken is als de all-round deugdzaamheid van vroeger.

Het andere punt betreft - indirect - de woningnood. Indirect omdat de rechtstreekse slachtoffers buiten beschouwing blijven. Het woonpatroon heeft zich sinds 1940 gewijzigd, in die zin dat bijna niemand meer zelf zijn domicilie kan bepalen. De meeste mensen krijgen op den duur een huis, maar zij hebben daarbij praktisch geen keuze: het is vrijwel onmogelijk zich te nestelen in de naaste omgeving van familie en vrienden. Dat maakt de privacy groter, maar het maakt ook dat wederzijdse hulpverlening en zo iets simpels als een geregeld praatje met een verwante ziel veel moeilijker bereikbaar zijn geworden. Gezinnen zijn dus meer op zichzelf aangewezen, en bijgevolg worden aan het contact tussen echtgenoten en aan hun onderlinge samenwerking hogere eisen gesteld dan vroeger.

Nu kan men natuurlijk zeggen dat mannen evenzeer met deze problemen te kampen hebben als vrouwen. Toch zijn er verschillen: de man trekt 's morgens de huisdeur achter zich dicht en bepaalt zijn aandacht bij andere zaken. Een vrouw heeft door de aard van haar werkzaamheden de ganse dag tijd erover te piekeren. Voor haar is het verdwijnen van de uitlaatklep van vroeger - een gewillig oor in de buurt - dus erger dan voor een man. Daarbij komt nog dat de meeste vrouwen als zij hun huwelijk niet geslaagd vinden geen alternatief hebben: als zij gaan scheiden stort hun materiële bestaan in elkaar en moeten zij al of niet gaan werken onder omstandigheden die veel ongunstiger zijn dan bij een gehuwde of ongehuwde vrouw. Zij zitten in de val: als het niet psychisch is dan toch financieel en sociaal. (In hoeveel gezinnen bestaat een evenwicht tussen man en vrouw wat betreft de inbreng van vrienden, kennissen en relaties?)

Dit is een extreme situatie, zal men zeggen. Niet zo extreem als men de eerder geciteerde enquête over het huwelijk mag geloven. Want daaruit valt op te maken dat tien procent van de Nederlandse huwelijken in acuut gevaar verkeert, en dat in vele andere de gevarengrens elk ogenblik bereikt kan worden. Maar er is nog een andere factor in het spel. De huidige positie van de echtgenote legt een zware druk op het huwelijk. Zij heeft afstand gedaan niet alleen van haar vrijheid, maar ook van haar levenswijze om het toverland van de gehuwde staat, eindstation van ieder meisjesboek, te betreden. Haar arme echtgenoot verkeert nu in de situatie dat hij voor alles wat zijn vrouw heeft opgegeven compensatie moet bieden. Hij is haar leven, zij heeft dus recht op aandacht, liefde en attenties. Als hij na een dag onder de mensen alleen wil zijn, is ze beledigd: zij heeft de ganse dag geen volwassen mens gesproken. Als hij in het weekend rust wenst, is ze teleurgesteld: ze heeft de hele week uitgezien naar het moment waarop ze samen iets konden ondernemen.

Samenvattend: een flink stuk huwelijksproblematiek berust op het feit dat man en vrouw op het ogenblik een zo verschillend leven leiden. En als men dit uit de wereld wil hebben, moet men zorgen dat hun levens op elkaar lijken. De materiële organisatie van het bestaan wordt dan ingewikkelder, en beide partijen moeten bereid zijn tot *fair play*, maar de psychische voordelen zijn evident.

Een vrouw die iets in een baan investeert krijgt geen kans de hele dag over gezinsproblemen te tobben. Ze hoeft minder van haar man te verwachten omdat ze een eigen leven heeft. Zij kan zijn behoefte aan rust en eenzaamheid niet alleen billijken, maar ook begrijpen en zelfs delen. Zij ziet zijn werk niet langer als een bedreiging van de haar toegemeten aandacht; zij kan zich voorstellen dat sommige

dingen hem ook thuis niet loslaten. Zij kan zich, kortom, in zijn omstandigheden verplaatsen; haar belangen zijn niet meer tegengesteld aan de zijne.

Daarmee is natuurlijk slechts een deel van de problematiek opgelost, maar de rest drukt minder zwaar en kan in principe benaderd worden zonder het fundamentele onbegrip dat nu zo vaak kenmerkend is voor huwelijksconflicten.

Maar getrouwde vrouwen in Nederland wensden helemaal niet te werken. Er zijn er weinigen die het doen, en tot voor kort werd bij enquêtes op suggesties in die richting vrijwel unaniem negatief gereageerd. Waarom eigenlijk?

Natuurlijk, er zijn mannen die hun potentie koppelen aan het niet-verdienen van hun vrouwen. Als laatstgenoemden dat opwindend vinden, wel, masochisme is een gangbaar menselijk vermaak.

Maar er zijn meer solide redenen. Een heleboel vrouwen hebben niets geleerd. Weliswaar zijn meisjes bezig hun achterstand in te halen, maar in de hogere regionen van het onderwijs zijn ze nog altijd dungezaaid. Niet alleen als men hun aantal met dat van mannelijke studenten vergelijkt, maar ook als men de percentages naast de buitenlandse legt blijkt de Nederlandse vrouw een achterstand te hebben. In elk geval: voor oudere vrouwen die rond hun huwelijk de maatschappij verlaten hebben, ligt het zo: of ze hebben weinig geleerd en zijn dan soms nog vergeten wat ze geleerd hebben, of ze zijn zo oud dat ze nergens meer fatsoenlijk terecht kunnen. Hun enige mogelijkheid is dan dat ze aan de lopende band gaan staan of andermans huis schoonmaken, en dat is geen aantrekkelijk perspectief.

De tweede reden is het menselijk gebrek aan fantasie. Als mensen behoudzuchtig zijn dan komt dat doordat zij zich niet kunnen voorstellen dat het anders kan: in plaats van een aardig opgevulde maquette zien zij een grauwe woestijn. De meeste huisvrouwen kennen geen lotgenoten die werken. Dus denken ze dat het onmogelijk is, - ze zijn toch al zestig uur per week in touw?

Vernieuwers moeten er dan ook op bedacht zijn dat ze hun plannen een concreet gezicht geven, en dat ze laten zien dat de huidige situatie geen onwrikbaar gegeven is. In dit geval zou men vrouwen aan de hand van voorbeelden uit de praktijk kunnen stimuleren de organisatie van hun huishouden opnieuw te doordenken. In Engeland verscheen een jaar geleden een boekje met tips voor werkende vrouwen, maar wat Nederland betreft ligt hier nog een onontgonnen gebied voor dat gedeelte van de pers dat zich met vrouwen bezighoudt.

Er bestaat een soort communis opinio die zegt dat de kwestie - werken of niet? - alleen actueel is voor vrouwen met een intellectuele inslag. De meeste studies over deze kwesties mikken op deze groep en ontleen er hun voorbeelden aan. Nu zijn de houdingen van deze categorie het meest uitgekristalliseerd: zij weten dat ze meer en andere dingen kunnen dan ze op het ogenblik doen; zij vormen een soort voorhoede van het onbehagen.

Maar dat de zaken in beweging zijn mag men opmaken uit de cijfers van de al eerder ter sprake gekomen Libelle-enquête. Daarin verklaart vierendertig procent van de gehuwde vrouwen dat ze graag willen werken, *en dat is tienmaal zoveel als het aantal vrouwen met een middelbare of hogere opleiding.*

Dat bewijst voor mij dat een derde van de Nederlandse huismoeders oog begint te krijgen voor de realiteit. En die realiteit is dat door de langere levensduur van de vrouw en het beperkte kindertal praktisch niemand meer zijn leven kan vullen met het moederschap alleen.

Maar die vierendertig procent hebben het moeilijk; zij worden geflankeerd door tweeëntachtig procent mannen die verklaren dat getrouwde vrouwen niet horen te werken. Dit impliceert het een en ander: bij voorbeeld dat de weerstanden tegen het werken van de gehuwde vrouw nog niet horen tot het soort vooroordelen die men wel koestert, maar waar men niet voor uit durft te komen; een reactionair standpunt op dit punt is blijkbaar nog bon ton.

Bij voorbeeld ook dat mannen een werkwaardig talent hebben alleen intellectueel van hun vorming te profiteren. Sommige studenten hebben ideeën over maagdelijkheid die in wezen niet zoveel verschillen van de op Sicilië gangbare opvattingen. Zij zijn blijkbaar psychisch niet opgewassen tegen het begrip gelijkheid. Dit blijkt ook uit het prestige dat sommige mannenbladen genieten: op sociaal, cultureel en wetenschappelijk gebied zijn ze volwaardig, maar wat de verhouding der seksen betreft beperken ze zich tot al of niet verbloemd sadisme.

Gelukkig zijn er nog verlichte mannen in Nederland, om precies te zijn vijftien procent. Het lijkt mij dat vrouwen bij het ombuigen van de publieke opinie hun hulp niet kunnen missen. Zij zouden een even positieve rol kunnen spelen als hun voorvaders in de begintijd van het feminisme.

Maar een vrouw die in de maatschappij wil blijven of daarin op den duur wenst terug te keren, moet de fatalistische lijn doorbreken en aan het plannen slaan. Want al voelt ze zichzelf nog zo fit, de maatschappij heeft weinig op met mensen die na hun veertigste helemaal opnieuw moeten beginnen. Dus is het nodig dat ze een gezinsplan maakt: zoveel kinderen en niet meer, ongeveer op die tijden geboren.

Nu heeft zij sinds kort een machtige bondgenoot: de pil. Als iemand er aanspraak op mag maken in het feministische pantheon te worden bijgezet dan is het professor Pinkus. Nu is de pil voorlopig helaas nog maar de helft van het liedje. Hij werd eind 1966 door driehonderdduizend vrouwen in Nederland gebruikt en op een totaal van achttienhonderdduizend gehuwdenvrouwen in de vruchtbare leeftijd betekent dat niet zoveel. Nu zijn er natuurlijk vrouwen voor wie de pil niet relevant is, maar behalve uit deze cijfers blijkt ook uit de praktijk dat de dingen op dit gebied nog lang niet rond zijn.

Sterker: als wij ergens een ongenueanceerd feminisme nodig hebben dan is het hier. Want als er ergens sprake is van klassejustitie op grote schaal, van systematische discriminatie jegens een bepaalde bevolkingsgroep, als ergens de vrouw als een onmondig wezen wordt beschouwd, dan is het op het gebied van de abortuswetgeving. [5]

Vroeger werd de vrouw fysiek het slachtoffer van haar biologische doem: op negenenveertigjarige leeftijd was de kinderzegen voor een heleboel vrouwen fataal geweest. Tegenwoordig springt men voorzichtig om met de gezondheid van de moeder, althans in het fysieke vlak. Maar psychisch en sociaal heeft zij nauwelijks waarborgen; zelfs in zeer tragische gevallen komt geen abortus tot stand, tenzij door het toeval van relaties. Natuurlijk, er zijn landen met een meer liberale wetgeving op dit gebied, met name sommige volksdemocratieën (een overzicht van aldaar geldige regelingen vindt men in een artikel van M. Rác in *De Nieuwe Stem* van juli 1967). Maar ook daar worden principes gemakkelijk ondergeschikt gemaakt aan eisen van bevolkingspolitiek. Met opzet gebruik ik het woord principe, want er ligt voor mij iets paradoxaals in de westerse ideeën over menselijke waardigheid. Men proclameert - met mijn volle instemming - dat een individu consequent het recht moet hebben zijn mening te uiten zolang hij daarmee andermans vrijheid niet schaadt. Men belet hem evenwel in volle vrijheid zijn kindertal en het tijdstip van hun geboorte te bepalen. Hiermee wil ik uiteraard niet zeggen dat naar mijn mening iedere vrouw abortus moet plegen, integendeel: deze ingreep dient een uitstervende uitwijkmogelijkheid te zijn en het aanleren van een doeltreffende anticonceptie moet even vanzelfsprekend worden als het inpompen van de tafels van vermenigvuldiging; - ik vind wel dat een vrouw de enige hoort te zijn die het recht heeft te beslissen of zij een zwangerschap wenst te onderbreken of niet. Zolang de vrouw degene is die kinderen draagt, baart en zoogt, verzorgt en grotendeels opvoedt, kortom degene die een flink stuk van haar leven in deze bezigheden investeert, hebben anderen niet het recht haar te maken tot de gevangene van hun moraal, levensbeschouwing en vooroordelen.

Daarom vind ik het droef te constateren dat wat de normale situatie hoorde te zijn een hoge uitzondering is. Blijkens een steekproef [6] verricht in opdracht van de VARA is slechts twee procent van de Nederlandse artsen bereid ja te zeggen tegen een vrouw die vraagt: "Dokter, wilt u mij van mijn zwangerschap afhelfen" zonder daarbij nadere toelichting te verlangen. En volgens dezelfde steekproef vindt eenenzeventig procent maatschappelijke noodsituaties onvoldoende reden om tot onderbreking van de zwangerschap te besluiten. Nu zijn artsen, getuige hun houding in het verleden tegenover anticonceptiva, niet noodzakelijkerwijze progressief - en onder progressief versta ik iemand die opinies aanhangt die later gemeengoed en al of niet onvermijdelijk zullen worden. En verder is er natuurlijk de wet. Die is voor verandering vatbaar, zegt u misschien. Natuurlijk. Maar ik vind niet dat uitbreiding van het aantal gronden waarop abortus kan worden toegestaan een oplossing betekent, al is dat natuurlijk een stap in de goede richting: de menselijke ellende kan erdoor worden ingeperkt.

Dr. Frans J.H. Wong Lu Hing [7] heeft laten zien hoe revolutionair de pil eigenlijk is: eindelijk is de erotiek weer losgekoppeld van de procreatie. Men zou eraan kunnen toevoegen dat pil plus abortus-garantie een nog radicaler omwenteling betekenen: eindelijk wordt de vrouw losgekoppeld van de konijnen.

Als het recht van de vrouw over haar eigen lichaam te beschikken wettelijk is vastgelegd in een handvest door alle volken ondertekend, dan zal een stuk vrijheid dat al veroverd werd op de natuur - medisch is abortus immers mogelijk - ook veroverd zijn op de cultuur. Dan zal de vrouw tegelijkertijd een stuk van haar achterstand op de andere vertegenwoordigers van het menselijk geslacht hebben ingelopen. Dan zal het zwaard van Damocles opgeborgen kunnen worden waar het hoort: in het rijk

der legenden.

Ter wille van degenen die vinden dat hier wel hard geschreeuwd wordt, moet ik zeggen dat het mij nodig lijkt. Want het valt mij steeds weer op dat zelfs verlichte mannen wanneer ze discussiëren over dingen die vrouwen raken, het bestaan van die vrouwen in concreto niet eens schijnen te vermoeden. Ik vrees dat het dossier dat ik hierover aanleg even uitgebreid zal worden als dat van de fouten tegen het Frans die in de Nederlandse pers worden gemaakt.

Er is een andere factor die op het ogenblik negatief inwerkt op de positie van de vrouw en met name op haar vrijheid, en die factor is het misbruik dat naar mijn mening gemaakt wordt van de dieptepsychologie.

Nu heeft de in Amerika een tijdlang en misschien nog wel heersende opinie dat seksueel geluk slechts was weggelegd voor passieve kindvrouwtjes, hier bij mijn weten weinig weerklank gevonden. Maar met twee andere aan Freud ontleende zaken is dat wel het geval. En dan dient in de eerste plaats opnieuw het onderwerp abortus ter tafel te komen. Vroeger hadden de bezwaren tegen abortus onder meer een punitieve achtergrond: op lust volgt last, waarbij de last bleef voorbehouden aan de ene helft en haar aandaal in de lust nog dubieus was. Tegenwoordig is er een neiging een ongewenste zwangerschap te beschouwen als een *Fehlleistung*, die maar op een manier te duiden valt: de vrouw in kwestie wil eigenlijk een kind, en onderbreking van de zwangerschap betekent dat ze uit de koers raakt. En natuurlijk gebeurt het dat een vrouw na een dergelijke ingreep een depressie krijgt, met name wanneer het de bedoeling was een man het huwelijksbootje in te werken. Sterker: het lijkt mij in onze maatschappij bijna uitgesloten dat een ongewenste zwangerschap, al of niet onderbroken, geruisloos verloopt, door alle ellende eromheen: eenzaamheid, inadequate reacties van de partner, het stuklopen van een verhouding, de vernederingen inherent aan de situatie, - er zijn teveel storende factoren aan het werk.

Ik vind het alleen ontoelaatbaar dat iemands bewuste redenen genegeerd worden op grond van al dan niet bestaande onderbewuste motieven. Het ontoelaatbare schuilt hierin dat men zich op dit terrein niet houdt aan de normale menselijke omgangsregels, en dat tegenover iemand die door de omstandigheden toch al wankelmoedig is en slecht van zich af kan bijten.

Het komt vaker voor dat iemand na het nemen van een bepaalde beslissing een kater krijgt. Als een ander dat voorvoelt, kan hij de persoon in kwestie van advies dienen, maar niemand vermeent zich hem op grond van die eventuele kater de beslissing uit handen te nemen, behalve als het een kind is of een onvolwaardige. Wat ik met andere woorden op deze politiek tegen heb is dat zij een verkapt vorm van paternalisme bedrijft, een modernistisch vermomde poging is de onmondigheid van de vrouw te continueren.

Er is een ander terrein waarop de invloed van Freuds ideeën negatief heeft ingewerkt op de vrijheid van de vrouw. Sinds Freud ontdekte hoe iemands jeugd ingreep in zijn latere leven, is men doodsbenauwd geworden dat moeders tekort schieten in hun taak. Van hoog tot laag beijvert men zich een vrouw in te prenten hoe onmisbaar zij is voor haar kinderen. Vroeger was het in bepaalde kringen gebruikelijk kinderen over te laten aan daartoe al of niet gekwalificeerde personen, tegenwoordig is dat praktisch ondenkbaar, behalve bij vrouwen in dienst van het Hogere: actrices, revuesterren en dergelijken. Het gevolg is dat de vrouwen althans aan één van de drie K's vaster geketend zitten dan ooit.

Waarschijnlijk niet ten overvloede moet ik nu zeggen dat ik het in principe uitstekend vind dat men zijn opvoederstaak tegenwoordig zo conscentieus opvat. Mijn bezwaar is alleen dat Freud gebruikt wordt om een oud vooroordeel te bestendigen: de vrouw hoort thuis in het gezin.

Nu dacht ik dat de vader bij Freud ook een uiterst belangrijk personage was, maar op de een of andere manier schijnt dat weinig consequenties te hebben voor de praktijk. Mannen worden in elk geval veel minder systematisch aan hun opvoedersplichten herinnerd dan vrouwen.

Nu is het betrekkelijk gemakkelijk rationeel over de moeder-en-kind-relatie te praten met mensen die zelf geen kinderen hebben. Hoewel, ook daarin zijn twee categorieën. Het ene soort heeft zich laten terroriseren door het alarmgeroep van de beroepspedagogen en schermt angstig met ontworpen gezinnen en ontwortelde jeugd. Het andere soort verkeert in het abstracte stadium en meent dat alles kan worden opgelost met officiële verklaringen, werkschema's en concrete maatregelen, - die overigens hard nodig zijn.

De crux van het probleem ligt dan ook elders; bij de moeders zelf. Want in hen vinden

kinderpsychologen hun trouwe bondgenoten. Als een vrouw leest wat er allemaal mis kan gaan met haar prille prinsje of haar onverschrokken prinsesje, krimpt haar hart ineen en neemt zij een heroiek besluit: tot haar laatste snik zal zij zich daartegen te weer stellen.

Het merkwaardige is niet dat moeders afvliegen op boeken en artikelen over kinderpsychologie. Het merkwaardige is wel dat ze daar een zo absoluut geloof aan hechten. Voor wie zich een zekere mate van privacy veroverd heeft is het mogelijk de vooroordelen van de maatschappij naast zich neer te leggen, maar de meningen van de wetenschap zijn voor ons blijkbaar onaantastbaarder dan de paus toen hij nog onfeilbaar was.

De collectieve schrikreactie die op Freud is gevolgd maakt het praktisch onmogelijk kalm over het onderwerp "moeder en kind" te denken. Vroeger was het moederschap misschien heilig, tegenwoordig is het in elk geval taboe. Hetgeen impliceert dat men tegenover anderen en zichzelf op dit gebied alleen de toegestane formules durft te gebruiken. Hetgeen impliceert dat discussies op dit terrein onwezenlijk worden omdat ze gehuld zijn in een mist van hypocrisie. Hetgeen impliceert dat een heleboel vrouwen in een scheve positie verkeren, dat ze niet in vrijheid hun houding durven bepalen. Vandaar dat sommige werkende vrouwen, bij wijze van niet-bewuste reactie of bij wijze van politiek, proberen andere vrouwen als moeder te overklassen door meer tijd aan hun kinderen te besteden dan de gemiddelde huisvrouw. Vandaar dat sommige vrouwen die graag willen werken reikhalzend uitzien naar een excuusberoep. Als een getrouwde vrouw verpleegster of bejaardenverzorgster wil worden omdat het werk haar aanspreekt dan is dat uitstekend, maar als zij een van deze beroepen kiest omdat ze rottig, onderbetaald, dus nobel zijn, als zij het, met andere woorden, doet om haar schuldgevoelens in toom te houden, zit ze ernaast. Campagnes die werken met de slogan "wij hebben u zo nodig" bespelen *a.* de onlust, *b.* het kwade geweten. Wie daarop reëel wil antwoorden zegt: laat dat dan maar eens merken in arbeidsvoorwaarden en honorering. De situatie is scheef omdat vele vrouwen zich door de anderen een houding en een gedrag laten opdringen die ze uit vrije wil nooit gekozen zouden hebben.

Het moederschap is taboe. Wie vindt dat de gangbare ideeën op dit gebied wel eens vanuit een andere gezichtshoek bekeken mogen worden, namelijk vanuit het belang van het kind, bedrijft weinig minder dan blasfemie en vindt een eensgezind en angstig front tegenover zich. Toch is er alle reden om dat te doen. Want moederschap kan positief inwerken op een vrouw, maar ook negatief. Het kan haar zelfbewuster en wijzer maken, het kan haar ook doen afglijden in gemakzucht: "Toen ik voor het eerst thuis was kwam er een soort vakantiestemming over me" (maar een jarenlange vakantie is alleen in wensdromen ideaal), het kan ook maken dat zij het bijltje erbij neerlegt: "Als het dan zo ontzettend belangrijk is mijn kinderen heelhuids naar de volwassenheid te manoeuvreren, waar zal ik mij dan verder nog om bekommeren?".

Een moeder staat bloot aan twee verleidingen. De verleiding haar taak gelijk te stellen met haar aspiraties, en - een stap verder - de verleiding op haar kinderen te mikken in plaats van op zichzelf. Voorbeeld. Aan het woord is een geëvolueerde Engelse, auteur van tenminste één populair sociologisch boek, moeder van twee dochters (acht en vijf jaar) en een zoon van drie maanden. Onderwerp van gesprek: gezinsgrootte.

Vraag: "Waarom nam je nog een kind toen je eenmaal uit de luierrrotzooi was?"

Antwoord "I wanted a son. I've worked this out for myself, I wanted to give birth to one complete human being."

In het gezelschap valt een stilte.

Zij vervolgt: "It really is a kind of masochism, you know". [8]

Deze vrouw velde een negatief oordeel over de *condition féminine*. Zij had uitgemaakt dat een vrouw in het jaar 1967 geen volledig mens was, zij verwachtte geen verbetering in haar situatie, zij liet het daarom afweten en had voor het moment besloten per procuratie te gaan leven.

Nu is mijn indruk dat haar geval niet op zichzelf staat. Het verschil tussen deze Engelse en een heleboel andere vrouwen is dat zij zich haar abdicatie bewust was en in het moederschap vluchtte uit balorigheid.

Ik vind dit een griezelige oplossing. Niet alleen voor deze vrouwen zelf, maar ook voor de toekomst. Want als zij het normaal blijven vinden dat een vrouw een taak heeft plus wat zoethoudertjes: stemrecht, hobby's, clubs, cultuur en kletsen, in plaats van een eigen leven, dan is de oude situatie dat het leven van het kind prevaleert boven het leven van de moeder alleen van het fysieke naar het

psychische vlak verlegd, dan horen vrouwen bedroefd te zijn dat ze het leven schenken aan een dochter.

Om opnieuw expliciet te zijn: uiteraard ben ik niet van mening dat vrouwen hun kinderen nu

maar in de steek moeten laten. Ik geloof wel dat hier een probleem ligt waar vrouwen wel eens wat denkenergie aan mogen besteden. Ik geloof met name dat vrouwen wel eens bij zichzelf te rade mogen gaan en uitmaken waar hun vitale belangen liggen: in hun gezin of daarbuiten. Ik geloof met andere woorden dat het de hoogste tijd is dat vrouwen zich het gezonde egoïsme permitteren dat voor mannen sinds mensenheugenis een vanzelfsprekend gegeven is, - materiële omstandigheden buiten beschouwing gelaten. Want ik kan mij niet voorstellen dat iemand die zijn eigen vitale belangen verwaarloost, een positieve invloed heeft op zijn omgeving. Want wie alleen zijn al of niet bewuste rancune heeft raakt verstopt: hij zit zo in zichzelf opgesloten dat hij het vermogen verliest zich andermans situatie reëel in te denken. En hoe kan hij dan een goede opvoeder zijn? Als een vrouw naar eer en geweten uitmaakt dat haar *raison d'être* in haar gezin ligt, *all right*, maar als zij tot de conclusie komt dat die zich elders bevindt dan moet zij gehoor geven aan haar impulsen. De rest is dan een kwestie van het vinden van oplossingen, waarbij de maatschappij overigens wel mag worden aangespoort tot behulpzaamheid.

Maar een vrouw die haar *raison d'être* buiten haar gezin zoekt is verdacht. Sterker, men kan zich niet eens voorstellen dat ze bestaat. En daarmee komen we terecht bij een ander aspect van de kwestie. Wij leven in een maatschappij met een sterk arbeidsethos. De negatieve reacties op anarchistische elementen onder de jeugd zijn voor een groot deel terug te voeren op hun zogenaamde arbeidsschuwheid, ik bedoel dat de afkeer van de mensen hier een solide aanknopingspunt vindt. Als er in Nederland aan toekomstplanning wordt gedaan, denkt men primair aan het creëren van arbeidsplaatsen. In theorie zou het denkbaar zijn dat men zich slechts afvroeg hoe de komende generatie gevoed, gekleed, gehuisvest en vermaakt moet worden. Maar in de praktijk heeft werk de hoogste prioriteit. Daarna komen huisvesting en recreatie, - en het is de vraag of men zich daarom zou bekommeren als wij niet in een overbevolkt land leefden; voedsel en kleding komen vanzelf wel te voorschijn.

Voor deze benadering zijn goede redenen: de onlust van werklozen is niet alleen te wijten aan vermindering van inkomsten en spanningen in de huiselijke kring.

In deze maatschappij nu vormen getrouwde vrouwen een dubbelzinnig soort *leisure class*. Want hoewel zij gemiddeld zestig uur per week bezig zijn, neemt niemand hun werken serieus. Dat blijkt, behalve uit de dagelijkse praktijk, uit een paar restanten in de wet. De getrouwde vrouw heeft recht op huishoudgeld, maar recht op huishoudgeld is iets anders dan recht op een deel van het gezinsinkomen. De kostwinner, dat is dus in de praktijk de man, bepaalt het domicilie, hetgeen betekent dat de belangen van de vrouw juridisch niet tellen. Nu kan men zeggen dat problemen in dit verband pas urgent worden als het huwelijk niet deugt. Maar datzelfde gold voor de andere punten waarop de getrouwde vrouw achtergesteld was, ook daar viel een mouw aan te passen zolang de verhouding goed was. Maar dat de zaken in de praktijk meestal wel marcheren is geen reden om vast te houden aan een principieel scheve situatie.

Getrouwde vrouwen vormen dus een soort *leisure class*. Het paradoxale is dat ze deze categorie niet verlaten als ze gaan werken. Hun werk buitenshuis wordt door de anderen gezien als een marginale bezigheid. Als zij geen zure gezichten ontmoeten, krijgen zij te maken met vriendelijk-beschermende reacties. De exclamaties die het werken van getrouwde vrouwen begeleiden, zijn vaak van hetzelfde soort als de verrukte kreetjes die een gastvrouw ten deel vallen. Wat enig dat u werkt! (Wat heb je die tafel leuk gedekt!) Wat flink van u! (Wat knap dat je je stofzuiger zelf repareert!) Ik citeer: "Vrouwen hebben het toch maar heerlijk. Als de zon schijnt zitten ze erin, als het mooi weer is trekken ze met de kinderen naar het strand, als die kinderen groter zijn kunnen ze een paar uurtjes voor de klas gaan staan, etc." Degene die dit schreef stelde het alleen zo opdat het grotendeels weerlegd kon worden, maar hij bracht daarmee treffend de houding van de maatschappij onder woorden: buitenshuis werken, in de zon zitten en met de kinderen naar het strand gaan liggen in hetzelfde vlak.

Ander voorbeeld. Op een congres verklaart een vooraanstaand tolk dat hij zijn beroep heel geschikt vond voor (getrouwde) vrouwen. Voor mannen had het zijn gevaren, immers, de mannelijke natuur is er niet op ingesteld op den duur slechts genoeg te nemen met het weergeven van andermans woorden. Maar voor vrouwen, nietwaar, is werken slecht een middel om de tijd door te komen.

Het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw wordt dus gezien als een vorm van vrijetijdsbesteding, als een hobby, als een van de vele grillen die je bij vrouwen nu eenmaal kunt verwachten. En dat geldt niet alleen in het psychologische valk, maar ook in het economische.

Vandaar dat bij de beoordeling van een hypotheek-aanvraag de verdiensten van een vrouw niet meetellen, vandaar de discriminatie (jegens mannen in dit geval) wat betreft het toekennen van de Nederlandse nationaliteit bij huwelijk: een buitenlandse vrouw wordt in zo'n situatie automatisch Nederlandse, een buitenlandse man moet in hetzelfde geval de moeizame weg van de naturalisatie bewandelen; hij is een concurrent op de arbeidsmarkt, zij niet. Vandaar dat er in Nederland nog altijd richtlijnen in omloop zijn volgens welke bij personeelsinkrimping de gehuwde vrouw het eerst aan de kant wordt gezet. Nog steeds is het dus mogelijk de normale maatschappelijke criteria - bekwaamheid, bevoegdheid, duur van het dienstverband - buiten werking te stellen als het gehuwde vrouwen betreft. Het meest systematisch komt deze mentaliteit echter tot uiting in het Nederlandse belastingstelsel. Bij een hobby let men niet op materieel rendement. Vandaar dat het gehuwde vrouwen is toegestaan slecht betaald of gedeeltelijk werk te verrichten. De meesten van hen conformeren zich trouwens aan dit hobbypatroon: het gemiddelde inkomen van deze groep bedroeg in 1962 f 2009,-.

Maar als zij dat niet doen wordt hun wel duidelijk gemaakt dat men de normen van een gemeenschap niet ongestraft overtreedt. De illusie dat zij een volwaardig lid waren van de maatschappij wordt dan definitief ontmaskerd. Een vrouw die qua inkomen in een hogere middenklasse zit en voorzien is van een vergelijkbare echtgenoot, mag dan ook de helft van wat zij verdient aan de staat teruggeven. Een werkend echtpaar met twee kinderen betaalt vanaf een bepaalde grens dan ook meer belasting dan man en vrouw zouden doen als beiden vrijgezel waren. Voor cijfers heb ik hier geen plaats; ze zijn bij mij verkrijgbaar; men kan ze trouwens zelf opstellen aan de hand van de bekende belastingtabellen.

Een vrouw in deze categorie komt, niet belastingtechnisch maar in feite, terecht in de categorie van het overwerk. En overwerk, de naam zegt het al, is één van die overbodigheden waarop een weeldetarief van toepassing hoort te zijn. Wat de maatschappij, bij monde van de fiscus, aan deze vrouwen te melden heeft is: je hoort hier niet, ga maar liever bloemen schikken.

Dit zou allemaal niet zo erg zijn als er in de naaste toekomst iets zou veranderen. Ons belastingstelsel gaat op de helling, maar in de artikelen hieraan gewijd mocht ik geen letter lezen over de gehuwde werkende vrouw. Dat betekent dat de eerste twintig jaar geen principiële andere aanpak te verwachten valt. Dus zal het wel blijven bij lapmiddelen als de een jaar geleden gedane voorstellen van de SER, die, als ze dan eindelijk van kracht worden, al achterhaald zijn door het gestegen kostenpeil.

Het lijkt mij dan ook tijd dat vrouwen eens wat politieke druk gaan uitoefenen, op allerlei terrein. Zij zouden bij voorbeeld kunnen nagaan welke partij de moed heeft een principiële verandering van de abortuswetgeving op haar programma te zetten. Ik heb het gevoel dat dit één van de terreinen is waarop de geringe deelname van vrouwen aan het politieke leven zich tegen hen keert. Want het lijkt me wel zeker dat dit probleem vrouwen meer ter harte gaat dan mannen, en ik heb de indruk dat zij hierover gemiddeld anders denken. Misschien vergis ik me, maar het zou interessant zijn na te gaan hoeveel vrouwen van mening zijn dat hun seksegenoten degenen zijn die daarover in laatste instantie horen te beslissen. In onze vadermaatschappij vraagt men over een dergelijke materie echter alleen de opinie van artsen.

Zij zouden voorts hun best kunnen doen om bepaalde dingen op partijprogramma's te krijgen. Bij voorbeeld de wettelijke waarborg dat wat betreft benoeming, promotie, pensioenrechten en ontslag voor vrouwen, gehuwd of ongehuwd, geen andere regels gelden dan voor mannen. Natuurlijk is dit alleen maar een begin: de meeste moeilijkheden op dit terrein zijn niet met juridische middelen op te lossen. Maar het is essentieel, anders kunnen paternalistische werkgevers vrijelijk hun gang gaan. Vrouwen zouden ten slotte die partijen kunnen steunen die de maatschappelijke integratie van de gehuwde vrouw willen bevorderen. Die daaraan fiscale consequenties verbinden en die daartoe een uitgewerkt programma opstellen, in plaats van te volstaan met één zinnetje in een verkiezingspamflet. Wat vrouwen kortom nodig hebben is een vechthouding. En dat geldt niet alleen op het collectieve plan maar ook op het individuele.

In dit stuk heb ik vaak gedaan alsof vrouwen als individu in een luchtledig verkeren, en dat was met opzet. Het lijkt mij nodig dat vrouwen hun positie eerst principiële doordenken, los van de context waarin zij leven. Meestal gaat het andersom, zij zien de dingen allereerst in relatie tot hun man, hun

kinderen en hun milieu, en die context werkt dan meestal zo verlamdend dat ze aan het principieel stellen van de dingen niet eens meer toekomen.

Als een vrouw bij voorbeeld wil werken en haar man verzet zich daartegen, wordt het voor haar uiterst moeilijk de dingen zo te organiseren dat alles goed blijft lopen. Nog afgezien van zo iets als sabotage heeft zij te maken met materiële weerstanden: het werk van haar man is het eerst gegevene en tot nog toe werd alles daaromheen gegroepeerd, - en met psychische: zij is bang dat zij haar huwelijk in gevaar zal brengen.

Als ze de zaken principieel stelt, ziet ze dat die anders liggen: haar man is degene die niet alleen zijn eigen maar ook haar leven wenst te bepalen; hij kent zichzelf privileges toe die hij zijn vrouw ontzegt; hij gedraagt zich als een alleenheerser in plaats van als een bondgenoot.

Een vrouw heeft dan ook het recht strijd te leveren op dit terrein. En dat is een zinvolle bezigheid omdat het erom gaat dat beide partijen de dingen in een redelijk en reëel perspectief gaan zien.

Als een grote groep vrouwen zich bewust wordt van haar rechten en plichten inzake zichzelf, dan is dat de eerste stap naar de vrijheid en naar de maatschappelijke integratie.

En die is hard nodig, want materieel staan de dingen er niet zo goed voor. Er is namelijk alle reden om aan te nemen dat een verdere deelname van de gehuwde vrouw aan het arbeidsproces de halfslachtige positie van de vrouw in de maatschappij voorlopig nog zal versterken.

Het *part time*-werk zal wel toenemen, speciaal wanneer werkgevers ontdekken over welk een keur aan sollicitanten zij kunnen beschikken. Maar ten eerste wordt het geassocieerd met klusjes en zal het beeld "werk = vrijetijdsbesteding" dus niet op korte termijn verdwijnen, ten tweede biedt het weinig promotiemogelijkheden, ten derde is het gevaar niet denkbeeldig dat *part time*-functionarissen werk doen dat onder hun niveau ligt.

Maar er is nog een andere factor in het spel, namelijk dat de arbeidsmarkt voor vrouwen met een hogere of gespecialiseerde opleiding zo weinig mogelijkheden biedt. Wie eenvoudig kantoorwerk wil verrichten kan overal relatief gemakkelijk terecht, maar hoger gekwalificeerde functies zijn niet alleen geringer in aantal, ze zijn ook sterk aan plaats gebonden en de geringe mobiliteit van de gehuwde vrouw wordt dan, zelfs bij de geringe afstanden in Nederland, een ernstige handicap. (Daarom is het niet alleen principieel verkeerd, maar ook onlogisch gehuwde vrouwen het eerst te ontslaan. Gegeven hun beperkte bewegingsvrijheid is het voor hen veel moeilijker weer aan de slag te komen.)

Het enige perspectief dat ik zie is de werktijdverkorting. Als iedereen bijvoorbeeld een dertig-urige werkweek heeft, zal het voor echtparen gemakkelijker zijn kinderen te combineren met een volwaardige werkkring, dan wordt het voor vrouwen ook mogelijk een carrière op te bouwen zonder onderbrekingen.

Er zijn wel eens mensen die tegen mij zeggen: Geloof je nu heus dat vrouwen zich gelukkiger zullen voelen als ze werken en geëmancipeerd zijn? Mijn antwoord is: Daar weet ik niets van, en daar gaat het ook niet om.

Men zou het werken van gehuwde vrouwen kunnen vergelijken met uitbreiding van het onderwijs. Beide stellen mensen in staat hun horizon te verbreden en meer geïnteresseerd te zijn in de wereld omdat ze over meer aanknopingspunten beschikken. Maar dat is niet het enige. Wie geestelijk vrij is hoeft zich niet te laten verlammen door taboes, door schuldgevoel en door materiële omstandigheden. Wie erin slaagt zijn potenties te realiseren kan zich tevreden voelen. Wie getaxeerd wordt op eigen merites in plaats van op de positie van een echtgenoot hoeft zich geen aanhangsel meer te voelen; de weg naar het zelfrespect is niet langer geblokkeerd.

Emancipatie en maatschappelijke integratie geven vrouwen dus de mogelijkheid ten langen leste de *condition féminine* te verlaten. Eeuwenlang hebben zij het lot gedeeld van Don Juan:

hij was uitsluitend man, zij werden uitsluitend bepaald door hun vrouw zijn. Maar Don Juan was een uitzondering, een enigszins belachelijke figuur en een mythe waar de meeste mannen nooit zijn ingetrapt.

En als vrouwen het zover brengen dat zij in de eerste plaats een mens zijn en pas in de tweede plaats een vrouw, zou dat positieve gevolgen kunnen hebben voor de relaties tussen moeders en hun kinderen. In discussies over het moederschap doet men dikwijls of kinderen altijd klein blijven. Maar gelukkig of helaas is dat niet het geval. Op het ogenblik worden moeders door grote kinderen vaak alleen affectief gewaardeerd. Vaders en kinderen kunnen van mening verschillen; met moeders valt over vele zaken helemaal niet te praten omdat ze geen notie hebben van de maatschappij. Zou het niet goed zijn als moeders hun kinderen meer te bieden hadden dan enkel zorgzaamheid?

AUTEURSNOTEN

1. *The Economist*, 22 april 1967, p. 320. Vertaling: "Even moeilijk te beïnvloeden, behalve door continu druk uit te oefenen en openlijk voorbeelden te stellen, is het uitermate belangrijke carrièrepatroon. Op 't ogenblik verkeren niet-blanke mannen in een situatie die merkwaardig veel lijkt op die van blanke vrouwen: men is bereid hen bepaalde specialistische bekwaamheden in een achterkamertje te laten gebruiken, maar ten zeerste ongenegen hen openlijk leiding te laten geven aan blanke mannen".
2. Dr C.J.B.J. Trimbos, "Veranderend vrouwbeeld" in de bundel "Vorming tot vrouw", Utrecht, 1967. [Dr. Trimbos was in de jaren zestig een in de katholieke wereld progressief auteur op het gebied van huwelijk en moraal - Red.]
3. Cijfers ontleend aan een bericht in *Het Parool* van 23 september 1967.
4. Elizabeth Bott, *Family and Social Network. Rules, Norms and External Relationships in Ordinary Urban Families*, London: Tavistock, 1957.
5. In dit artikel wordt de term "abortus" steeds gebruikt in de zin van "abortus provocatus".
6. Deze gegevens werden ontleend aan een bericht in *Het Parool* van 1 juli 1967.
7. In *Prostitutie, liefde en huwelijk. Een poging tot verheldering*, Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij, 1967. Zijn formulering (p. 103) luidt: "De paring wordt weer losgemaakt van de baring". [Dr. Wong was een van de eerste artsen in Nederland die er openlijk voor uit kwam dat hij aborteerde - Red.]
8. Vertaling: "Ik wou een zoon hebben. Ik heb er lang over gepiekerd waarom ik dat eigenlijk wou, maar ik wenste één volledig menselijk wezen op de wereld te zetten. (...) Ik weet dat het in feite een soort masochisme is."

REDACTIENOTEN

- * *Geschreven zomer 1967. Gepubliceerd in De Gids, 130ste jaargang, nr. 9/10, november 1967, pp. 267-281. [Red.]*
- ** *Paris: Gallimard, 1949. Nederlandse vertaling door Jan Hardenberg: De tweede sekse, Utrecht: Bijleveld, 1965 (deel 1) en 1968 (deel 2) [Red.]*
- *** *Verdrag waarbij de Europese Economische Gemeenschap (EEG) tot stand kwam in 1957. [Red.]*

Colofon

Deze tekst werd oorspronkelijk gepubliceerd in *De Gids*, 130ste jaargang, nr. 9/10, november 1967, pp. 267-281. Hij werd o.a. herdrukt in:

Hé zus, ze houen ons eronder, pp. 11-45;

Er is een land waar vrouwen willen wonen, pp. 15-42;

Wat is er met de vrouwenbeweging gebeurd? De Joke Smit-lezingen, voorafgegaan door "Het onbehagen bij de vrouw". Amsterdam, Opzij / Nijgh & Van Ditmar, 1989.

Deze online-publicatie is gebaseerd op de versie in "*Er is een land waar vrouwen willen wonen*".

© Erven Joke Smit / Alle rechten voorbehouden.
Prints voor persoonlijk gebruik toegestaan.

Bijlage 2

Interview met Hedy d'Ancona

13 September 2004 om 8:30uur

Voor het interviewen van Hedy d'Ancona had ik natuurlijk haar telefoonnummer en daarna een afspraak met haar nodig. Het telefoonnummer had ik opgezocht op internet en daarna belde ik haar maar meteen, ze nam niet op, ik sprak in, op een later moment heeft zij mij teruggebeld en legde ze uit dat ik niet naar Amsterdam kon komen als het op korte termijn moest vanwege persoonlijke redenen en haar werk. Vandaar dat ze voorstelde dit interview telefonisch te doen en wel het liefst op een ochtend, 13 sept. 2004 dus.

Ze vertelde dat ze lid was van de Rooie Vrouwen (wat betekende dat je gewoon lid was van de PVDA en een vrouw, je werd dan automatisch "Rooie Vrouw") en dat ze de MVM (=Man-Vrouw Maatschappij=een radicale feministische actiegroep) had opgericht. Deze actiegroep vond zij belangrijker dan de Rooie Vrouwen omdat deze helemaal niet feministisch waren toen zij er zelf lid van was, maar dit pas in de jaren '70 werden, en dan nog het meest de jonge vrouwen. De MVM was radicaal, feministisch en probeerde druk uit te oefenen op de politiek (dat is ook waarin ze meestal verschilden van andere radicale actiegroepen die vaak ook niet samenwerkten met mannen).

De MVM vocht voor o.a abortus, een tweede kans op onderwijs (vrouwen scholen werden opgericht voor het 'bijscholen' van vrouwen) zo ontstonden de Joke Smitscholen.

Ze vindt dat de Tweede feministische golf heel veel invloed heeft op hoe ons leven nu is omdat politieke partijen hun programma's na lange strijd bij gingen stellen. Nu is het bijna normaal dat vrouwen werken, er kinderopvang is en de abortus legaal is. De positie van de vrouw is erg veranderd (verbeterd).

Maar toch denkt ze dat er binnen enkele jaren een Derde feministische golf komt en wel door de moslima's. Dit omdat zij erg achtersgesteld zijn in vergelijking tot de meeste Nederlandse vrouwen.

Toen ik haar vroeg wie haar vriendin en wie haar rivale (in de strijd) was antwoordde zij dat er na een aantal jaren nog radicalere actiegroepen ontstonden dan de MVM (Hedy vond van vele van deze dat ze te ver gingen) en ze vertelde dat de 'nog radicalere' actiegroepen en de MVM min of meer tegenover elkaar stonden. Zo noemde zij Anneke van Balen en Marijke Ekelschot (uit 'de Bonte Was'=een vrouwencollectief) als twee vrouwen die zij wat minder graag zag dan bijvoorbeeld Joke Smit waarmee ze later samen 'de Opzij' heeft opgericht.

Over de Paarse September zei ze dat deze actiegroep klein was en niet zoveel invloed had. Ze vond deze groep op een heel andere manier radicaal, ze waren namelijk

allemaal lesbisch en Hedy zei daarover: "Ik ben nooit lesbisch geweest en ik vind ook niet dat lesbisch zijn nou persé radicaal is."

De Dolle Mina's vond ze een leukere actiegroep, ze gingen veel de straat op (in tegenstelling tot de MVM die dus politieker was) en hadden leuke acties zoals roze linten op urinoirs binden.

Ze vertelde dat er natuurlijk veel kleine actiegroepen waren en maar een paar grote maar dat het merendeel van de vrouwen helemaal niet in een actiegroep zat maar bijna elke vrouw zat wel in een vrouwenpraatgroep, deze waren ontzettend belangrijk en er waren er honderden. Deze praatgroepen waren niet geregistreerd en deze anonimiteit vonden veel vrouwen wel prettig. Vooral de wat hoger opgeleide vrouwen zaten echt in de actiegroepen, de 'arbeidersvrouwen' kwamen later pas, en dan meestal in de praatgroepen. Maar zoals ik al schreef, bijna elke vrouw zat in een praatgroep waar ze hun sores deelden. Er was zelfs een 'hot-line' die je kon gebruiken als je wat kwijt wou (Hedy wist het nummer nog bijna uit haar hoofd).

Ik vroeg haar wie nou 'het onbehagen van de vrouw' heeft geschreven, Joke Smit, zij, of allebei? Waarop ze antwoordde dat zij (Hedy) gevraagd was om een artikel te schrijven over de positie van de vrouw van toen en toen heeft zij ze doorverwezen naar Joke Smit, Hedy had toevallig in een blad van de NIVON-club het artikel zien staan en aangezien dit precies was waar Hedy voor gevraagd was heeft ze hen doorverwezen. Ze hebben toen vervolgens wel samen de reacties opgevangen en daarna samen de MVM opgericht.

Hedy vind zichzelf heel radicaal; "Het is scheef verdeeld: Er is wel veel veranderd maar het is nog steeds niet 'normaal' voor een vrouw om carrière te maken en ook niet dat de huishoudelijke taken eerlijk zijn verdeeld

Bijlage 3:

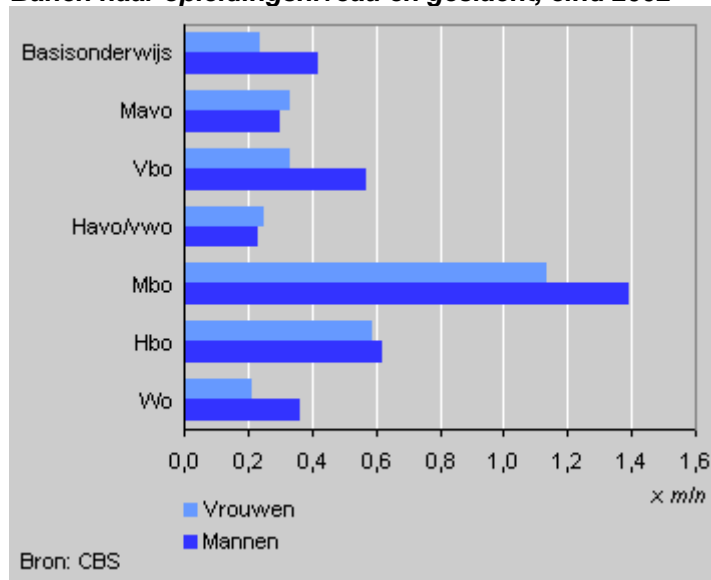
Gelijke opleiding, gelijk uurloon?

Het [uurloon](#) van werknemers bedroeg eind 2002 gemiddeld ruim 17 euro. Vrouwen verdienden gemiddeld eenvijfde minder dan mannen. Met het opleidingsniveau neemt ook het uurloon toe: van bijna 13 euro voor werknemers met alleen basisonderwijs tot bijna 28 euro voor werknemers met een wetenschappelijke opleiding.

Ruim eenderde banen op mbo-niveau

Eind 2002 waren er in Nederland bijna 7 miljoen [banen van werknemers](#). Hiervan werd 56 procent vervuld door mannen. Het meest voorkomende [opleidingsniveau](#) is mbo, met 36 procent. Dit wordt gevolgd door hbo en vbo met respectievelijk 17 en 13 procent. Banen met basisonderwijs, vbo en wo als opleidingsniveau worden voor meer dan 60 procent door mannen uitgeoefend. Bij banen op havo/vwo- en mavo-niveau zijn vrouwen licht in de meerderheid.

Banen naar opleidingsniveau en geslacht, eind 2002

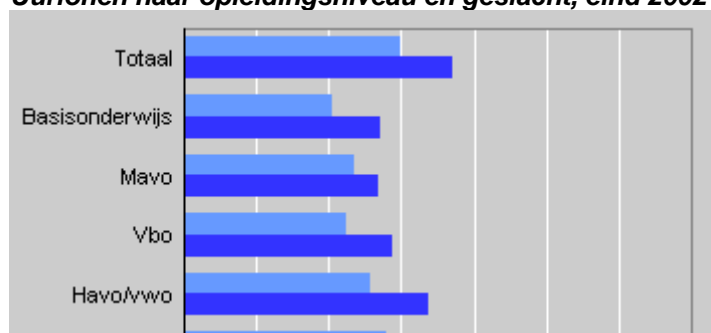

Uurloon vrouwen gemiddeld eenvijfde lager

Het gemiddelde uurloon in 2002 bedroeg 17,24 euro. Het neemt toe met het opleidingsniveau. Werknemers met een wetenschappelijke opleiding kregen een 2,2 keer zo hoog uurloon als degenen met alleen basisonderwijs.

Vrouwen verdienden per uur 19 procent minder dan mannen. Voor alle opleidingsniveaus blijkt het uurloon van vrouwen lager dan dat van mannen. Het verschil is het grootst bij werknemers met basisonderwijs: 25 procent en het kleinst bij werknemers met een mavo-diploma: 13 procent.

Uurlonen naar opleidingsniveau en geslacht, eind 2002

20 december 2004

- [Nederlandse landbouw boert achteruit](#)
- [Vrouwen studeren sneller af dan mannen](#)
- [Conjunctuurbeeld in 2004 verbeterd](#)
- [Verkoop zeegaande jachten toegenomen](#)
- [Gelijke opleiding, gelijk uurloon?](#)

[Abonnement](#)

[Archief](#)

[Reacties of vragen](#)

Logboek

De eerste weken zat ik rond het onderwerp heksen. Maar toen ik er meer informatie over zocht merkte ik dat dit ten eerste heel moeilijk was (er was niet zoveel informatie) maar ook dat ik het lang niet zo interessant vond als ik dacht; een wel heel moeilijk onderwerp dus.

Na wat overleg kwam ik meer aan bij een fenomeen in een wat latere periode waar ook wat meer over te vinden was: het feminisme.

In de maanden die volgden, heb ik me ingelezen, in vooral de tweede feministische golf want ik wist al vrij snel dat ik dáár meer over wilde weten. Toen begon het afbakenen van het onderwerp, iets wat ik heel moeilijk vond, en iets waar ik ook lang over heb gedaan. Uiteindelijk kwam ik dan toch bij bepaalde actiegroepen uit, die bekend waren en, nog belangrijker, interessant en invloedrijk.

Het formuleren van een hoofdvraag heeft volgens mij nog het langst geduurd want tegen de tijd dat ik die eindelijk had, was ik compleet ingelezen en wist ik allang dat ik iets met die actiegroepen wilde. Maar hoe of wat was nog een probleem.

Ik had nog verschillende vragen en die heb ik laten beantwoorden door Hedy d'Ancona op 13 september 2004 (leuk mens).

Toen ik, een paar maanden later (november 2004), mijn hoofdvraag wel zo'n beetje wist, ben ik naar het IIAV gegaan om daar alle dingen verdere informatie bij elkaar te zoeken, want ik miste nog best veel, alhoewel ik al een dikke stapel papier aan mijn zoektocht op internet overgehouden had. Hier ben ik zeker veel wijzer van geworden en toen ik daar eenmaal geweest was, was het een kwestie van informatie ordenen, lezen, veel lezen en beginnen met schrijven. Iets wat ik heel leuk vond, omdat ik echt het antwoord op mijn hoofdvraag niet wist, en daar zou ik gaandeweg achter komen. Het was ook moeilijk, want zodra je een week niet bezig bent met je profielwerkstuk, ben je er alweer helemaal uit. Dat vertraagt volgens mij ook het hele proces, jammer.

Uiteindelijk heb ik 3 volle dagen zitten werken (eind december) (waarbij er ook iets mis ging met het opslaan, waardoor ik een deel kwijt was..) aan het in elkaar zetten van al gemaakte losse hoofdstukken, het schrijven van nieuwe, lay-out doen, alles precies uitzoeken en dat vond ik eigenlijk wel leuk, vermoeiend maar interessant en het maakte me ook trots, dat ik zo'n groot werkstuk (mijn grootste tot nu toe) bijna af had. Iets waar ik zo lang aan gewerkt had.

Feit blijft dat ik helaas vergeten ben om een logboek bij te houden gedurende het proces. Wel kan ik zeggen dat ik er velen uren ingestoken heb, en het effect is daarvan ook zeker merkbaar, maar natuurlijk weet ik lang niet alles.

Merel van Oven

Bijlage 3.2 was een krantenknipsel
Bijlage 4 was nr.2 van de Paarse Septemberkrant.

Dit werkstuk is gemaakt door Merel van Oven, het mag gelezen worden, stukken mogen eruit geciteerd worden, maar uiteraard wil ik niet dat er fraude gepleegd wordt met mijn stuk.
Mocht het ooit nodig zijn, mogen mensen mij benaderen: miroltje@hotmail.com